

JÓKAI ÉS DEBRECEN

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS MEGBIZÁSÁBÓL
IRTA

ZSIGMOND FERENC

DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZ
KERÜLET KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA 1925.

*Levelező tagsági székfoglaló
a Magyar Tudományos Akadémiában
1925 nov. 9,*

I.

politika és a költészet egymáshoz való viszonyára vonatkozólag; azt mondja Jókai: „A határvonal a költő között nem ismerem”.¹ Őszinte és igaz nyilatkozat. Jókai nyugtalan képzelete és mohó becsvágya nemcsak a költészet területén belül jut összeütközésbe a különféle (műfaji, stílszerűség! stb.) korlátokkal, hanem a költészet birodalmát egészben véve is szűknek érzi ahhoz, hogy egyedüli munkaterüléül válassza. Áttöri tehát minduntalan és minden irányban azokat az országhatárokat is, amelyekkel a klasszikái világszemléletmód mint valami védőfallal akarta elkülöníteni a művészet, magasabb rendű, tisztább légkörű, fenséges hónát a tapasztalati élet lármás harcterétől. Jókai életeszeménye a romanticizmus vizén ringatózik, ez pedig, mint valami egyetemes világfolyam keresztülhőmpölyög azokon a határvonalakon, melyek az emberi szellem különböző tevékenységi területeit egymástól elválasztják. E világnézet tanítása szerint a költő nemcsak poéta, hanem próféta is, közös néven: vátesz, aki a maga kivételes tehetségét nem öncélnak tekinti, hanem azon eszközök egyik legfontosabbjának, melyeket a gondviselés az emberiség tökéletesedésére és boldogulására kitalált.

A legcsábítóbb, legkönnyebben hozzáférhető, sőt szinte kikerülhetetlen érvényesülési területet Jókai is a politika mezején lelte meg. Igazi otthonával, a költészet szent berkével sietett egybeszakasztani ezt a voltaképen egészen más természetű vidéket s a köztük levő „határvonal”-ról soha többé nem akart tudni. Tagad-

¹ Kárpáthy Zoltán 360. 1.

hatatlan, hogy bizonyos értelemben nagyszerűen értett a birtokba vett *idegen* terület kizsákmányolásához. A költő-Jókai egész élete folyamán, nagy kedvvel alkalmazta műveinek nyersanyagául a politikai élet mozzanatait, eszméit, problémáit, közismert egyéniségeit s különös képessége van arra, hogyan lehet a legnyersebb politikai motívumot is az esztétikai hatás engedelmes eszközévé tenni, pl. az egészen közeli, egykorú közéleti eseményeknek mintegy fölibük kerülni s azokat művészi távoból láttatni. Irodalomtörténeti szempontból is egyik legnagyobb érdeme ez Jókai költészetének. De Jókai nem elégedett meg a politika területének ilyen módú és mértékű kihasználásával, hanem minduntalan át is költözött oda s kitette magát az ottan szünet nélkül fenyegető veszedelmeknek, noha ezekkel szemben úgyszólván semmi egyéb védőfegyvere nincsen költészetének szárnyain kívül.

A napi politika viharai legmámorosabb önfeledtséggel, illetőleg vakmerőséggel pályája kezdetén vetette bele magát Jókai, vagyis a múlt század negyvenes éveinek második felében. Ezt sokféle körülmény teszi érthetővé: a saját fiatalsága, Petőfivel való benső barátsága, az Európaszerte uralkodó romantikus életdivat, mely 1848-at csaknem minden országban forradalmi esztendővé érlelte. A magyar nemzetre is sorsdöntővé lett ez az időpont s a nemzet sorsdöntő politikai mozgalmában mindvégig ott szerepelt Jókai is, teljes jóhiszeműséggel, sok naívsággal, egész létének kockáztatásával. Aki prófétai szerepre vállalkozik, azt a vértanúi sors is állandóan kerülgeti. Jókainak is több ízben éreznie kellett a mártír-sors szárnya lebbenését. Előle menekült Debrecenbe is.

Az a848—49-iki szabadságharc másfél évnyi időre egészen kiragadta Jókait igazi otthonából, a költészet területéről s a politika arénájába szorította. A debreceni négy hónapi tartózkodás is erre az időre esik. Jókai egyéniségének fejlődésében egyik legfontosabb, talán lelegelegfontosabb állomás ez a forradalmi korszak s tanulságainál fogva különösen is méltó a figyelmünkre, — de az a veszedelem is kétszeres mértékben fenyeget bennünket ilyenkor, amely mindig ott szokott leleselkedni a Jókaival foglalkozó tudományos kritikára, hogy t. i. akaratunk ellenére igazságtalanokká leszünk Jókai iránt, illetőleg túlságosan szigorúak vele szemben. Jókai lángeszű költő, de a politika terén is megmarad költőnek, pedig a költő érdemei és erényei a politikusban igen gyakran hiba számba mennek s kérelhetetlen következményeket vonhat-

nak maguk után. Jókai egyéniségéből kiválasztani a politikai hírlapírót s elkülönítve venni ezt szemügyre (megtette ezt már pl. Gyulai Pál) meglehetősen lehangoló eredményű művelet volna s igazságtalan eljárás a nagy Jókai ellen, a lángeszű költő ellen. Ellenben ezt a hírlapírói működést, ezt a politikai szereplést és politikusi észjárást is lehet abból a szempontból venni vizsgálat alá, hogy mennyiben jellemző Jókai *költői* egyéniségére, mennyiben szolgáltat kulcsot Jókai igazi tehetségének többoldalú vagy mélyebbreható megismeréséhez, — s ez a feladat már érdekes is, tanulságos is anélkül, hogy igazságtalanságba vinné a kritikust akár az „ira”, akár a „stúdium” irányában. Ha erről az állásponttól tekintjük Jókai pályájának bármelyik korszakát, akkor pl. a politikai következetlenség vádja is egyszerre átszövegeződik a Jókai költői egyéniségének, főként képzeletének okszerű, tehát *következetes* és érthető tevékenységéről szóló számadássá.

Jókai képzeletét mindenkor úgy vonzották a kivételelességek, mint a mágnes a vasat. Az emberek közt is a kivételes egyéniségek voltak rá lenyűgöző hatással, illetőleg az olyanok, akiket az ő képzelete kivételesnek látott vagy ilyenné tudott idomítani. Regényhősei egy-egy húsból-vérből levő emberi modellnek olyan mértékig való eszményítése, hogy egészen kivételes, néha szinte hihetetlen alakoknak tűnnek fel a mi szemünkben, holott Jókai szerint élethűek, mert képzelete olyanoknak láttatja vele őket. A való életben rendszerint megvolt Jókainak a maga eszményképe, a maga „orákuluma”, ezt azután képzeletének színes lencséjén át csodás arányúvá fokozta s elgyönyörködött benne, ösztönszerűleg alárendelvén magát neki gondolkozásban és ízlésben. A szabadságharc idején két olyan férfiú következett egymás után* Jókai hódoló érdeklődésében, akiknek az egyéniségét lényeges különbség választja el egymástól, ez a különbség aztán érdekes következetlenség alakjában tükröződik vissza Jókai politikai gondolkozásmódjában és viselkedésében. De nemcsak emberek foglalják le ilyen egyoldalú irányító erővel időről-időre az ő képzeletét, hanem a szemlélete körébe eső más jelenségek is, pl. kollektív egyéniségek, mint Budapest vagy Debrecen. Mindegyiknek megvan a maga különleges vonzó ereje, s hol az egyik, hol a másik válik középpontjává Jókai egész politikai észjárásának, a képzelet észrevétlen, Jókaira nézve épen nem tudatos beavatkozása folytán. A politikai események közötti összefüggésnek vagy egy-egy híres történeti személyiség jellemzővédekének a fölfejtése terén is a tu-

dományos kutatás módszerét gyakran leteríti útjáról a költői hajlam, amely a maga sajátos természete és célja szerint végez időmítást — legtöbbször szintén öntudatlanul — a kutatás körébe vont tapasztalati tényeken, főszerepet juttatván a súlyos következtetésű apró okoknak, az adomái csattanóknak, az erkölcsi igazságszolgáltatás szempontjának stb. Viszont egyszer-egyszer az is megtörténik, hogy a költői képzelet a maga intuitív munkájával megszegyeníti a tudomány kutató módszerét s jobban meglegli az igazságot, mint emez. Jókai 1849-iki debreceni tartózkodása is különösen abból a *szempontból tekintve válik, ránk nézve érdekessé* és tanulságossá, hogy Jókai politikai cikkeiben és történetírói igényű feljegyzéseiben is a *költő* elevenedik meg előttünk.

Debrecenbe menekülésekor Jókai, noha még nem töltötte be *életének* huszonnegyedik esztendejét, már nem volt újonc a politikában, sőt *emlékezetes* múltra tekinthetett vissza. Pesten az évekig tartó benső barátság, mely Petőfihez fűzte, politikai vonatkozásban is a Petőfi képére idomította a Jókai egyéniségét; Petőfi mellett Jókai volt az 1848 március 15-iki forradalmi mozgalom vezére s attól kezdve az *Életképek-ben* a forradalmi eszmék exaltait kedélyű hirdetője. A Habsburg-család zsarnoksága ellen írott cikkeiben, Petőfi hatása alatt, olyan erős kifejezésekre ragadtatta magát, hogy Windischgratz közeledésének hírére méltán gondolta tanácsosnak a menekülést. Igazat kell adnunk neki abban az okfejtésben, mellyel *Az én életem regénye* c. önéletrajzának elején mintegy *megérteti az* utókor olvasóközönségével, hogy jó volt *elmenekülnie* a kormánnyal és a parlamenttel együtt neki is Windischgratz elől, akiről csak sokkal később tudódott ki igazában, hogy milyen kegyetlen módon töltötte ki bosszúját, a bécsi forradalom leverése után, a forradalmi eszméket hirdető osztrák újságírókon... De az is kétségtelen, hogy Jókai ez utóbbi kollégáknál is ártatlanabban bűnhődött volna Windischgratz haragja miatt, mert hiszen a huszonhárom esztendő Jókai csak részben vonható felelősségre 1848-iki véresszájú politikai cikkeiért; ő a Petőfi sugalmazó hatása alatt, Petőfi végletes vérmérsékletétől mintegy megbabonázva mámorosodott bele a forradalmár-szerepbe.

Ekkor következett be az, amit Jókai így nevez öregkori visszaemlékezésében: „az én Pálfordulásom”. Elmondja, hogy Debrecenben, míg semmi foglalkozást nem kapott, mindennap ellátogatott Nyáry Pálhoz, aki a honvédelmi bizottmány alelnöke volt s a belügyminiszteri teendőket végezte. Nyáry nagyon sze-

rette Jókait (távolról rokonok is voltak), szívesen elbeszélgetett veles közben irodai munkát is rá-rábízott. Így aztán Jókai sok olyan dolgról értesült, amelyekről egyébként csak a legbeavatottabb politikusoknak lehetett tudomásuk. „Nyáry Páltól egészen másféle eszméket hallottam Magyarország újraelakulásáról, mint Petőfi Sándortól; de még mint Kossuth Lajostól is”, ismeri el Jókai őszintén» Valóban Nyáry Pál egészen másforma vérmérsékletű s részben másforma világnézetű ember volt, mint akár Petőfi, akár Kossuth, de szintén kiváló tehetség, nem mindennapi jellem, s egész lényében volt valami szfinx-szerű, titokzatos vonás. Jókaira minden bizonnyal ez az utóbbi tulajdonsága gyakorolt ellenállhatatlan vonzó erőt, Petőfi a naiv őszinteség megtestesülése volt a az élet benyomásaira az öröm és fájdalom, a szeretet és harag szenvedélyes kitöréseivel reagált; a természetességnek ilyen óriási mértéke magával tudja ragadni a fogékony emberek lelkét. De nem kevésbé lenyűgöző ez utóbbiakra nézve az olyan egyéniség, amely fölényes nyugalmat tud mutatni az élet legizgatóbb jelenségeivel szemben is, már akár csakugyan meg van áldva a természettől ezzel a megsebezhetetlen nyugalommal, akár pedig csak álarcként hordja azt, az érzékeny kedély titkos vonaglásainak elleplezése végett. A Nyáry Pál egyéniségére alighanem ez az utóbbi magyarázat illik rá. Az ő fölényes egykedvűsége inkább csak hatásos póz volt, nem pedig alaptermészet; erre a feltevésre enged következtetni későbbi öngyilkossága is. Tagadhatatlanul ott van a jellemében valami talányszerű vonás, amely különben a reform-kor nemzedékénél épen nem ritkaság; az átmeneti korszakok embereit a sors szívesen állítja tragikus választak elé. Nyáry Pál jellemében együtt lakott a magyar táblabíró a gyökeres szabadelvűség bajnokával, s ez a két ellenfél hol a derűs humor, hol a fanyar kételkedés vagy épen a kicsinylő gúny függőnye mögött birkózott egymással, a kedélyeiet viharaiából az arc nem árult el semmit. Az ilyen egyéniség, az ilyen modor senkire sem tehetett leblíncseíőbb hatást, mint Jókaira, kivált mikor holmi hátborzongató politikai kulissza-titkok tárultak fel *előtte ezen az úton*. „...Ezeket mondta el nekem Nyáry s még csak a szivarját sem vette ki ezalatt a szájából”, — szinte magunk előtt látjuk e néhány szó tükrében a nem egészen huszonnégy éves újságíró ifjút, aki romantikus lelkének legbensőbb hajlamát elégíti ki Nyáry négyszemközti meglepő adatainak hallgatásával, melyek az országos fontosságú események között sokszor bizony egészen másfajta össze-

függést állapítottak meg, mint amilyenről akár az akkori köztudat, akár a mai tudomány álláspontja számol be.

Nyáry bizalma Jókait január végén a kormány hivatalos lapjának, a *Közlönynek* politikai cikkírójává tette. Nyáry és elvbarátai méltán meg lehetek *elégedve* az új munkatárssal, mert kitűnően magáévá tudta tenni és hatásosan kifejezni az ő politikai felfogásmódjukat, melyről mindinkább kiderült, hogy nincs összhangban azzal a politikával, melyet a parlament leghangosabb tagjai hirdettek mint Kossuthnak a politikáját. Nyáry és baráti köre a fegyveres nemzeti ellenállás némely tüneteinek láttára aggodni kezdett a miatt, vajjon az egész mozgalom nem fajul-e el s a forradalom nem válik-e öncéllá, illetőleg önző érdekek eszközévé egyes nagyravágyó politikusok s az ezek nyomában tülekedő politikai kalandorok kezén. Jókai, míg Petőfi volt a politikai „orákulum,” addig halványként tisztelte a forradalom eszméjét s eszébe se jutott bíráló meggondolás tárgyává tenni azokat a veszedelmeket, melyek jobbfelől és balfelől egyaránt fenyegetik a legjogosabb kllndulású és legnemesebb célú forradalmi mozgalmat is. Abrándos költői nekihevülésében már ilyen túlzásokra ragadtatta volt magát: „Nem a szülőföld a szabadság a haza! Ahol szabadság van, ott van a mi hazánk. A börtön nem haza, ha aranyrostély van is ablakán. Jertek el innét, hadd omoljon össze az apai ház, hadd teremjen küszöbén vadvirág, hadd legeljenek utcáinkon nyájuk, ne nézzetek vissza, törüljétek ki a könnyet szemeitekből. Nagy a világ... Már csak azért is rendkívüli jelentőséget nyer Jókai szellemi fejlődésére vonatkozólag a Debrecenben eltöltött pár hónap, hogy itt a Nyáry iskolájában és az új környezetben egészségesen ellensúlyozó leckéket kapott. És Jókai fogékony tanítványnak bizonyult. Csakhamar megírja a palinódiát, a hazaszeretet szárnyaló szózatát: „Ha veszve volna minden, szabadság s haza és a remény azokat valaha visszanyerhetni és ha volna akkor még egy másik Magyarország, mely azokat, kik itt élni nem akarnak, keblébe fogadja: ne várjátok, hogy e hon határait elhagyná egy is azok közül, kiknek szava a szabadság eszméit életre költé ... Nekünk csak e földön van jövődönk vagy e föld alatt . . .”² Két hónap múlva még csattanósabb ellentétét fogalmazza meg az *Életképek-ből* fentebb idézett költői maga-elszólásnak eképen: „Számunkra Magyarország földén kívül nincsen élet... Mi azt mondjuk, hogy

¹ *Életképek* JS48 május 7. — ² *Közlöny* 1849 febr. 9.

inkább leszünk a börtönben, inkább a sírban, de Magyarországon, mint a szabadság levegőjében, de idegen földön . . .”¹

A Petőfi lelkétől lelkezett Jókai 1848 őszén még így ír a királyokról: „Semmik vagytok! Dicsőségtek álom. Volt és nincs és nem is lehet többé . . . Kiknek ülő-széke a népek sírja, kiknek itala vér, kiknek a nemzetek nyögése dajka-ének, kiknek nyugalma a rabláncok zörgése, játéka háború . . .”² A Nyáry-csoport nagyot változtat a Jókai gondolkozásmódján, ráirányítva figyelmét a forradalmak gyakran ismétlődő azon jellemvonására, hogy a királyság ellen indított fegyveres felkelés rendszerint kezdettől fogva ott hordozza méhében egy új királynak az embrióját, a réginel is erkölcs-telenebb helyzetet teremtve így a maga számára. Jókai meg is kezdi nagyérdékű és nagy következésű cikksorozatát a *Közlönyben*, s amit miniszter és képviselő nem mert kimondani, azt bátran (szinte az öntudatlanság vakmerőségével) szögezi le a kormány hivatalos lapjának hasábjain: „Mi még most is azt mondjuk: mi nem akarjuk a királyt trónjától megfosztani, hanem azt akarjuk, hogy teljesítse kötelességét. . .”³ Jókai szigorúan, sőt szinte tüntetőleg különbséget tesz az uralkodó család és az ennek nevével visszaélő „reakció” között s hangoztatja, hogy a magyar nemzet csak a reakció ellen fogott fegyvert, nem az alkotmányos uralkodó ellen. Néhány nap múlva pedig elképesztő szókimondással rátapint a magyar forradalom vajúdó szervezetének egyik legkényesebb pontjára s hevesen tiltakozik az ellen a rosszindulatú rágalom ellen, mintha ez nemzet szabadságharcát Kossuth egyéni becsvágya irányítaná; „e nemzet veszélyeinek elmúltával Kossuthnak nem leend nagyobb öröme, mintha ez ország felvirágzását mint egyes polgár, kinek nincs egyéb címe a honmentőnél s egyéb rangja a néptiszteletnél, mint egy Washington fogja szemlélhetni. Ezt Kossuth maga nyilatkoztatá ki lelkének egy ihletett percében, s azok, kik őt ismerik, tudni fogják, hogy ez nem üres szó.”⁴ Jókai ezt naiv őszinteséggel írta le, de a „békepárt” tagjai tudták, hogy milyen darázs-fészekbe nyúlt bele Jókai s izgatottan várták a hatást.

A hatás nem is maradt el. Február 9-én jelentek meg Jókai első cikkei s másnap már elhangzott a képviselőház ülésén Madarász József és Irányi Dániel interpellációja e cikkekre vonatkozólag. Köztudomású, hogy milyen lavinává nőtt rövid idő alatt ez az ügy. Kossuth is beleavatkozott — tapintatosan — a dologba, Jókai meg-

¹ *Esti Lapok* J849 ápr. 5. — ² *Életképek* J848 okt. 22. — ³ *Közlöny* J849 febr. 9. — ⁴ *Közlöny* J849 febr. 12.

vált a *Közlönytől*, de az „okos embereknek” az a társasága, melyet Debrecenben politikai orákulumnak fogadott el magára nézve, nem engedte őt elnézni, hanem megadta neki az anyagi és erkölcsi támogatást egy új napilapnak a megindításához. Az *Esti Lapok* aztán késhegyig menő harcot volt kénytelen folytatni a politikai élet azon tényezői ellen, melyeket Jókai már *Közlönynei* cikkeivel magára haragított. Ezek között legveszedelmesebbnek bizonyult az a párt-töredék, melynek Madarász László rendőr-”míniszter” volt a vezére. A Jókai lapjában rögtön ráismertek a Nyáry Pál irányító kezére („J. úrnak beszéltem, Ny. is értsen belőle,” így fejezi be egyik cikkét Csernátoni¹) s kíméletlen hajsza indult meg a „békepárt” ellen, melynek vezető tagjai előbb-utóbb bajba is kerültek volna annak a rögtönítélő bíraskodásról szóló törvénynek a révén, melyet Madarászné nagyhirtelen elfogadtattak a nemzetgyűléssel, — ha Nyáryéknak egy a parlamentben és Jókai lapjában megvívott ádáz, de sikeres támadása hamarabb meg nem semmisítette volna a gyűlölt ellenfelet: Madarász Lászlót. Jókaira nézve dicsőséggel végződött ez az elmergesedett, csúnya küzdelem, de bizonyára tanulságot is merített belőle Jókai a forradalmi terrorizmus kicsapongásait illetőleg, amelyről akkor még alig volt fogalma, mikor 1848 október 9-én az *Életképekben* maga is kezébe vette pár percre a terror fegyverét s megírta azt a cikket, melynek a címe: „Nem szeretem a sápadt arcokat” s az a fenyegetés hangozott ki belőle, hogy „ha nyertünk, akkor . . . akkor eljönnek a számolás napjai.” Debrecen ebben a vonatkozásban is új megfontolás alá vettette vele politikai álláspontját s az *Esti Lapoknak*, mindjárt a 7-ik számában már külön cikk jelent meg „Büntetés és terrorizmus” cím alatt, a címbeli két fogalom közti nagy különbséget hangoztatva; később is igyekszik ment maradni Jókai a terrorizáló szándék vétkétől s lapjában (47. sz.) meg is szünteti a névalírás nélküli vádoló cikkek közlését. Egyetlen egyszer nyúlt Jókai a legkíméletlenebb fajta fegyverhez (az *Esti Lapok* megindításakor Csernátonnal szemben), — holta napjáig bűnbánóan korholta is magát érte. De hiába sikerült Nyáryéknak megszabadulniuk Madarász Lászlótól, a magyar politika szekerét már nem tartóztathatták fel végzetes útján. Április 14-től fogva nem lehetett szó többé az uralkodóval való alkotmányos kibékülésről, — s ekkor nemcsak Jókai, hanem Nyáry és a többi „okos ember” is mind, sajtóságos

¹ Mártzius Tizenötödike 1849 febr. 24.

„Pálfordulása” csinált a köztársaságdicsőítő radikalizmus irányában. Nem is bírta ki már sokáig Debrecenben Jókai; néhány nap múlva (ápr. 25.), Pest felszabadulásának hírére visszasietett a fővárosba (további egy hónapig azonban még megjelent a debreceni *Esti Lapok*)

Ha az április 14-1ke utáni tíz napot nem számítjuk, akkor Jókai politikai „Pálfordulása!” aszerint következnek egymásra, hogy Pesten van-e vagy Debrecenben. Ez utóbbi helyen a józan, mérsékelt politikai irányt szolgálja, ellenben mielőtt idejött Pestről s miután visszament Pestre: rajongó hajlamok vesznek erőt rajta és végletekbe ragadják. Szinte szemetszúróan kínálkozik itt az a feltevés, hogy Jókai politikai nézetváltozásainak okai között a Petőfi, illetőleg Nyáry sugalmazó hatása mellett helyet kell juttatnunk a a tágabb értelemben vett környezetnek is, annak a társadalmi légkörnek, mely Pesten, illetőleg Debrecenben vette őt körül s bizonyos mértékig mintegy meghatározta gondolkozásmódját és tetteit. A környezet hatásának kérdése könnyen elcsábítja a kutatót önkényes és túlzó megállapításokra. Hogy ezt a veszedelmet kikerülhessük, átadjuk a szót az *Esti Lapoknak*, amely Jókai debreceni tartózkodásának közepe táján, valamint az *Esti Lapok* megszűnésekor, külön cikkben méltatja a debreceni *környezet* elhatározó — és pedig szerencsés — befolyását a politika sorsára. Ez a két cikk nemcsak azért érdemli meg az alábbi sorokban való bemutatást, mert Debrecen dicséretét tartalmazzák, hanem mert mutatják, mennyire tudatos volt Jókai és elvbarátai előtt az a körülmény, hogy a debreceni nép jelleme már magában véve is kezesség a politika józanságának biztosítására, illetőleg a politikai kalandorok szélhámosságának vagy hóbortjainak a lehetetlenné tételére. A két cikk — némi kihagyásokkal — így hangzik:

„*Pest és Debrecen.* Mondjunk egy jó szót a maga idejében. Pest középpontja az országnak, de Debrecen középpontja a magyar népnek. Amott minden nemzetiség érdeke, itt azonban egyedül a magyar érdekek vannak összesítve. Pest legnagyobb városa Magyarországnak; Debrecen maga egy Magyarország kicsinyben . . . Budapest erősség, de Debrecen asyllum. Pest népe egy művelt, szabadságérező, lelkes nép, mely kezdetét adta a *forradalomnak*, míg Debrecen összilárdságú népének nyugodt, morális, becsületes jelleme egyedül biztosítja azon *nyugalmat*, melyre csaták közepett legnagyobb szüksége van a kormánynak. . . Azért ne legyünk Debrecen iránt hálátlanok... Magyarországnak lesznek jobb nap-

jai, mint voltak eddig, de azon jobb napokban sem szabad elfelejtenünk, hogy a legszomorúbb időket itt e falak között éltük át, szent tegyen azoknak emléke, tisztelve legyen a nép, ki azokat veünk tölte. A kísértet óráiban hazájához e város hű maradt, méltónak mutatta magát egy nemzet üldözött lelkét egyedül hordani, ne felejtse el soha e nemzet, amivel e népnek tartozik . . . Mindezeket pedig én nem ok nélkül mondom . . . hanem azért: hogy, ha hallani fogunk tán egy oly örömhírt, melyről nappal gondolkozunk, éjjel álmodunk¹ I el ne ragadjon bennünket a szerencseváltozat ... Reményeink betöltésének esetére is jó minékünk mindazt, amit féltünk, itt hagynunk ... Ha rajtam állana, én Pest bevétele után is itt hagynám őket Debrecenben” Aláírás: „*Egy pesti ember*” (*Esti Lapok* 1849 március 31.)

A másik cikk az *Esti Lapok* utolsó (83-ik) számában, május 31-én jelent meg:

„*Búcsú Debrecentől.* E számunk az utolsó, mely Debrecenben megjelenik . . . Ha működésünkben volt némi siker, . . . ezt mi Debrecennek s páratlan józanságú népének köszönjük. Nem tartózkodunk ezt nyíltan kimondani. Debrecen s e józan légkör kelle, hogy a legnehezebb idők, a forradalom közepette a higgadtabb szó, a szelídebb hangok *erőre* kapjanak, hogy elnyomassék a gyom, mely a főváros izgatottságában nyakunkra kezdé nőni. .. Debrecenbe jöttünk. Honosnak érezők magunkat saját vérünk közt... Történtek itt is apró kísérletek, utcai zaj, macskazene s llyféle szcénák előidézésére, — mind sikertelen; ki Debrecen nyugalmát megzavarná, az *érezné* az erős lakosság kezének súlyát... Debrecen népe a világnak legépebb, legjózanabb népe. Mi kegyelettel s áhitattal említjük e népet! így ismertük mi az isteni cívis-népet s úgy találtuk, mint ismertük. Ily tér kelle nekünk, mint Debrecen, hogy irányainknak utat törjünk rendületlenül s győzedelmeskedjünk ellenségeinken, kik a vész felé sodortak menekülés nélkül ... Ily forradalmat, minden konkussziók nélkül, mely szelídségében hódítson, csak Debrecenben lehet vala rendezni s átélni, másutt seholy e világon. Áldás reád Debrecen szent népe. Isten megadá, hogy e hely a magyar történetekben örökítve legyen a legnevezetesebb időszak emlékével. E dicsőséget Debrecen népe méltán érdemli meg ... Isten hozzád Debrecen!”

¹ A cikkiró a főváros visszafoglalására *céloz*; ez három hét múlva be is következett.

...Valahogy egyszerre csak az az érzésünk támad, hogy az 1848—49-iki másfél esztendőnek szimbolikus jelentősége is van Jókai írói egyéniségére és munkásságára nézve. Igen, Jókai kábító termékenységu írói működésének székhelye nem lehetett másutt, csak az ország fővárosában; ennek fenséges látképe, központi fekvése, reprezentatív szerepe, összehasonlíthatatlan elsősége, nyugat-európai, sőt világvárosi arányú, *szédítő* fejlődése, a *benne* zsbongó élet áttekinthetetlen bonyolultsága, a feléje irányuló miriádní ábránd, vágy, vérmes reménység: Magyarországon ez volt az egyetlen méltó és alkalmas bázis a Jókai világjáró, kielégíthetetlen, soha nem pihenő, pazar színpompájú, zsarnoki hajlamú költői képzelete számára. De ezt a világraszóló tehetséget időnként elfogja a vágy: menekülni Budapest bábeli zürzavarából, amely fejlődése arányában veszíti elfelé nemzeti egyéniségét és válik mindinkább világvárosi klisévé, — menekülni innen, testileg is, vagy legalább képzeletben, a hazai exotikumok legjellegzetesebb földjére, a fajmagyarság legjellegzetesebb városába, amely a maga nemében egyetlen különlegessége a világnak: Debrecenbe, mint a vidéki magyarság egész életét jelképező menedékhelyre, s ott idilli szórakozás között magába szívni a magyar föld levegőjét, felfrissülni tőle... de aztán, hiába, egy-egy ilyen üdítő kirándulás után, megint csak felkerekedik a rajongó hajlamú, buja képzelet s visszarepül a civilizáció magasabbrendű életformáihoz, görögtüzes szemfényvesztéséhez, egymást öló izgalmaihoz, pótolhatatlan varázsú nyilvánosságához... De minden ilyen debreceni kirándulásból egy-egy olyan kisebb vagy nagyobb terjedelmű költői alkotás született, melyek Jókai egész költészetének legegészségesebb, legmaradandóbb termékei közé tartoznak.

Az 1849-iki év négy első hónapjának története akkor nyújt legérdekesebb látványt, ha Jókai vezetése mellett tekintjük azt meg. Szemléletesebb példát nem igen találánk arra nézve, hogy a valóságos élményeket Jókai emlékezetében a képzelet — a maga felelősségére, gazdája tudta nélkül — mily sajátos módon festi át, fokozatosan aszerint, hogy mennyi idő telt már el az illető tapasztalati tény megtörténte óta. Majdnem lehetetlen feladat is volna *hiteles* történetét megírni Jókai *debreceni* tartózkodásának; nem az adatok hiánya miatt; *ellenkezőleg* inkább azért, mert a legilletékesebbnek látszó egyén, maga a történet hőse: Jókai gar-madasmra közli az adatokat, a személyes visszaemlékezéseket,

kétszer-háromszor, sőt többször is megírja a szóban forgó izgalmas *időszak* történetét, csakhogy ezek az *önéletrajzok* itt-ott ellenmondásba keverednek vagy egymással, vagy némely egykorú hiteles adattal. De ránk, akik Jókaiiban a költőt keressük, az említett körülmény a legérdekesebb bizonyíték erejével hat, az igazi Jókai megismeréséhez nélkülözhetetlen adalékká válik. Valóban úgy tűnik fel előttünk ez a rövid életrajzszakasz, mint egy jellegzetes Jókai-regény. Egyfelől csupa reális — szinte azt mondhatnók: történelmileg nyilvántartott — valóság, másik oldalon a költői képzelet varázslámpája, melynek sokszínű világításában mesévé válik a valóság is. Történelmi nevek, közismert események kínálkoznak számkunkra biztos támaszpontokul, a háttér maga az egykorú nemzeti história, de e hiteles adatok egymás közötti összefüggését, különösen pedig Jókaihoz való viszonyát több tekintetben homály fedi s ezt a homályt csak érdekesebbé teszik, de el nem oszlatják azok a magyarázatok, melyeket maga Jókai ad emlékezete kincseiből, nem vévén észre, hogy ezt a dús kincses házat a költői képzelet orozva újabb és újabb szerzeményekkel gazdagítja, *rendezi*, átcsoportosítja, minél meglepőbb, minél csattanósabb hatás szolgálátába állítja. Ha valaki rosszhiszeműen akarna ilyesmit csinálni, azaz tudatosan akarna kitalált dolgokat valóság gyanánt elfogadtatni a közvéleménnyel, bizonyosan arra volna legtöbb gondja, hogy ellenmondásokba ne keveredjék sem a köztudomású hiteles adatokkal, sem a sajátmaga korábbi nyilatkozataival, — Jókai visszaemlékezései épen ellenmondásaik és adomái felépítettségük által kedvesek s meggyőzően bizonyítják egyrészt írójuk jóhiszeműségét, másrészt azt, hogy Jókaiiban akkor is a költő jut szóhoz, mikor politizál, és akkor is, mikor sok idő múlva megírja e politizálás történetét.

Nyúlunk vissza egy példával a Debrecenbe való menekülést közvetlenül *megelőző* időbe. Tudjuk, hogy az 1848-iki esztendő egész második felében nem valami rózsás helyzete volt Jókainak. Mióta augusztusban megtörtént az esküvője Laborfalvi Rózával, azóta tudni sem akart róla az édesanyja, Petőfi is végkép elidegenedett tőle, anyagi helyzete is megrendült, az év vége felé pedig¹ mindinkább fenyegetővé vált az a veszedelem is, hogy a császári sereg megszállja a fővárost. Egyik hírlapi cikkében¹ maga Jókai is

¹ *Életképek*, 1848 dec. 24. Ez a cikk eredetileg a „Charivari” c. rovatban jelent meg; de a *Forradalom alatt írt művek* c. kötetben már a komoly hangú politikai cikkek sorában közli Jókai.

kénytelen számításba venni ezt a veszedelmet, elő is készíti reá az olvasókat, de ilyen „vigasztaló” fordulattal fejezi be cikkét: „Bevehetik országunk fővárosát, de még azért ott nem lesz vége Magyarországnak történelmének. Mentül összéb szorítanak bennünket, annál bizonyosabbak leszünk, hogy *szét* nem vernek bennünket”.. . íme látni való, hogy egy-egy kínálkozó csattanós ötletéről, egy-egy adomaszerű komikai fordulatról le nem mondana Jókai olyankor sem, mikor egyébként nem igen van oka a tréfálkozásra. A „pointe” az a legfőbb zsarnoki hatalom, melyhez a mondanivalónak alkalmazkodnia kell s kedvéért (Mikszáth szava szerint) a valóságot bizony gyakran „megkorrigálni” kénytelen a — költő.

Az alakító költői képzetnek ilyen tudatos vagy — többnyire — öntudatlan beavatkozását sejteti velünk Jókai előadásmódja lépten-nyomon, a debreceni tartózkodás idejére vonatkozólag is. Az idevágó nyilatkozatok közül a két legfontosabb és legterjedelmesebb: a *Forradalom alatt írt művek* c. kötet (1875, újra: 1912.) lapalji jegyzetei és *Az én életem regénye* (1899) c. önéletrajz. Ezekből a forrásművekből mentek át a köztudatba s váltak igazán mindenki előtt ismeretessé Jókai debreceni időzésének részletei. Ezek az érdekes részletek ott kezdődnek, hogy a Jókai Pestről Debrecenbe való menekülését olyan ember segítette elő, sőt tette lehetővé, aki Debrecenben egyik legszenvedélyesebb politikai ellenfelévé lett: Pálffy Albert, a *Mártzius Tizenötödike* c. hírlap szerkesztője; ez figyelmeztette — úgyszólván az utolsó percben — Jókait, hogy nagyon veszedelmes volna tovább maradni Pesten, s még kölcsön is adott Jókainak száz forintot... Ha semmi hihetetlen nincs is ebben az előadásban, mégis felmerül bennünk az a gyanú, hogy a hatásosabb regényírói beállítás érdekében itt is szerephez jutott a „megkorrigáló” képzet, hogy aztán egész adomaszerű, csattanós kis történetté kerekíthesse ki, elmondva, hogyan szabadította ki Pestre való visszatérésekor Jókai a börtönbe zárt Pálffy Albertet „csak úgy egy szavával, mert a rendőrfőnök, Hajnik Pál, Jókainak személyes jó ismerőse volt. Különben is ezt az ellenfél életmentő szerepére vonatkozó motívumot Jókai egészen azonos módon alkalmazza többször is szabadságharc! élményeinek elbeszélése közben. Cegléden a Pest felé utazó, tehát a halál torkából rohanó Jókait Madarász József térítette vissza és mentette meg;¹ Madarász József — tudjuk — testvére volt a „gyé-

¹ *Az én életem regénye*. 28.1.

mántos miniszter”-nek s ezért csakhamar ellensége lett s mindvégig az is maradt Jókainak, A világosi fegyverletétel után pedig, mint Jókai önéletrajzi feljegyzései alapján régóta köztudomású, szintén egy politikai ellenfél, Rákóczy János, Kossuth titkára mentette meg kocsiján az álruhába öltözött Jókait.

Debrecenbe való megérkezésére, illetőleg ottani elhelyezkedésére vonatkozólag így hangzik Jókai visszaemlékezése: „Engem elvezettek szekerestül a Nagy Péterfia-utcába s berekomendáltak Dudás uramnál, aki hivatására nézve becsületes szűrszabó volt. Annak volt egy utcai szobája, mely kiadó volt” havi húsz pengőforintért.¹ Ez a feljegyzés évtizedek alatt egészen átment a köztudatba; csakugyan annyira pontosnak, annyira konkrétnek tűnik fel ez az önéletrajzi adat, hogy érthető, ha a tudomány is elfogadta hitelesnek, s mikor az idei nagy évforduló alkalmá a debreceni Csokonai-Kört arra a kegyeletes elhatározásra indította, hogy emléktáblával óhajta megjelölni azt a házat, amelyben a szabadságharc idején Jókai lakott: mindenki úgy vélte, hogy ezt a házat, vagy' legalább ennek a háznak a helyét igen könnyű lesz megtalálni. A Csokonai-Kör főtitkára, Csobán Endre városi főlevéltáros elővette a város levéltárában meglévő 1849-iki cél-lajstromokat, hogy egyszerűen kijegyezze belőlük a Jókai megjelölte Péterfia-utcai háznak a számát. Az első meglepetés akkor érte Csobánt, mikor a szűrszabók közt nem lett Dudás nevűt. Mit volt mit tennie, átnézte a szabók, a német szabók, a gubacsapók, majd pedig az összes céhek névlajstromait, — de sehol Dudás-név. Ellenben van egy 1849 január 20-án kelt hivatalos szállásjegyzék a menekültekről; ezt a jegyzéket Horváth József akkori városi képviselő állította össze; a jegyzék utolsóelötti harmadik lapján van a következő bejegyzés: „Piac-utca 1914. szám. Tóth Pál házában Jókai Mór újságíró í szoba, bútorral, fűtés nélkül, fizetett 12 forintot.” Ez a hivatalos adat mindenesetre hitelesnek tekintendő, de nehézséget okoz az a körülmény⁷, hogy az említett házra vonatkozólag, mely mai számozás szerint a Miklósu-tca 19. sz. háznak felel meg, semmiféle hagyomány nem él Jókai-val kapcsolatban az ottankörül lakó debreceni emberek tudatában. Elvégre nem lehetetlen, hogy Jókai a részére hivatalosan kijelölt szállást valami ok miatt vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon rövid *íáéig* vette igénybe s más helyre költözött. Van is

¹ *Az én életem regénye.* 29. 1.

egy ház a Csapó-utcában (ma 8. sz.), amelyhez az a hagyomány fűződik, hogy Jókai ott lakott; de biztos adat erre vonatkozólag idáig nem került elő, legkevésbé persze a Dudás-név. . .

Íme így jár a mesemondó, mikor hozzáfog saját élete történetének minél hívebb és pontosabb elbeszéléséhez. Akaratlanul is mesetémává válik kezében a feladat, költői témává, amelyben a lényegnek kell igaznak lennie, a nevek, számok s egyéb külső adatok inkább csak illúziókeltésre valók s nem az a fontos, hogy hitelesek, hanem hogy jellemzettek legyenek. Jókainak szüksége volt debreceni tartózkodásának szemléletes elbeszéléséhez egy közismert, híres, *jellegetes*, debreceni utca nevére: hát kiválasztotta a nagy Péterfia-utcát, melyben költészetének képzelet teremtette alakjait is legszívesebben helyezi el; ott lakik az egymást bosszantó két szomszéd: Gubádi Márton és Csukási Orbán (*Két menyegző*), ott Kondor János hentesmester és leendő nászasszonya: Daczosné (*Mégsem lett belőle tekintetes asszony*), még Símonyi óbester is onnan járt diák korában a piaristák iskolájába, bizonyára azért, hogy jó hosszú utat tetethessen meg vele naponta Jókai s így a kálvinista diákokkal való verekedésre minél elhíhettebb alkalmakat adhasson hősének (*A legvitézebb huszár*); az istentelen Rácz Jánosnak meg a kis Péterfia-utcában van a viskója (*Hogyan lett Dull Mihály uramból Rácz János?*). Az utca nevén kívül egy jóízű, tipikus alföldi családnév is kellett: hát minthogy *A debreceni lunátikus* című, hamisítatlan debreceni levegőjű elbeszélésben már ott szerepel az egész magyar olvasóközönség ismerőseként Dudásné, a sajtáruló piaci kofa, a debreceni társadalom ez egyik legjellegzetesebb típusa: Jókai a maga 1849-iki házigazdáját Dudás uramnak nevezi el s foglalkozásul mindjárt juttat is neki egy derék, jellegetes alföldi iparágat: a szűr-szabóságot.

Jókai túltengő szerepű képzelete még a hozzá legközelebbi és legszemélyesebb vonatkozásban levő életmozzanatokot is így vonja be a költészet csillogó zománcával, rendszerint anélkül, hogy a képzeletnek ez a módosító beavatkozása a költő számára tudatossá válnék. Amennyit ez a körülmény levon Jókai írásműveinek tudományos értelemben vett megbízhatóságából, legalább ugyanannyival növeli azok érdekességét, midőn a költői lángelme titkos teremtő munkájának olyan jellemző példáit hozza létre, amelyek a világirodalomban is ritkítják párjukat. A Jókai emléke iránti köteles kegyeletet mindenesetre balul értelmeznék azok, akik

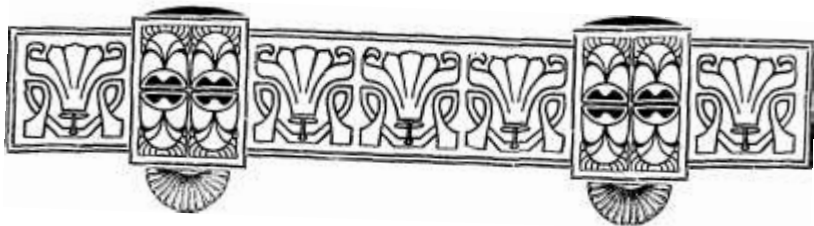
a Jókai filológiai értelemben vett megbízhatóságát feltéve, nem akarnák megengedni, hogy Jókai írásainak a tapasztalati adatokkal szemben mutatkozó gyakori ellenmondásaira felhívassék az olvasók figyelme. Ez a tilalom Jókai költői jellemvonásai közül épen a leglényegesebbnek a megismerését tenné fogyatékosná vagy épen lehetetlenné. Midőn Jókai képzeletének öntudatlan alakító tevékenységét vesszük példák útján vizsgálat alá: ezzel nemhogy csökkenne az ő költészetének értéke, hanem a maga sajátos szépségében még jobban kidomborodik.

A képzeletnek ez a túltengő szerepe a *politikai* események megítélése terén is feltűnő módon jellemzi Jókait. Egy-két példa elég lesz annak igazolására, hogy a politikai okok keresése s az események csoportosítása közben mily könnyen átsodródik Jókai a művészi alkotásmód útjára s történetírói igényű feljegyzéseiben is mily nagy szerepet juttat az adomaszerűségnek, a hatásos véletlennek, a meglepő fordulatoknak, a csattanós kifejtetnek. Mikor pl. felmerül az a kérdés, hogy Nyáry Pál miniszter miért épen Jókaira, egy kiskorúságig fiatal, rajongó hajlamairól ismert újságírócskára bízta a *Közlöny* lapvezérségét, holott épen az illető hírlap mérsékeltebb irányba terelése volt a célja: Tokai nem tér ki a felelet elől, rögtön kész van a nem épen kielégítő, de csattanós és hatásos magyarázattal. Maga teszi fel a kérdést Nyáryhoz: „Mivel érdemelt meg e nagy bizalmat?” Nyáry így válaszol: „Megmondom. Egy mondásoddal. Mikor a Léderer-féle macskazene alkalmával a megyeház termében gyűlést tartott a polgárság, mindenki tüzet okádott, vért követelt, te azt mondtad: meghalni a hazáért könnyű elhatározás, de élni a hazáért nehéz! Ekkor szerettek meg . . .” Az április 14-iki államcsínyt úgy tünteti fel Jókai, mint Kossuthék bosszúját amiatti haragjukban, hogy Nyáryék a Jókai lapja segítségével letiporták Madarász Lászlót s szegyenbe hozták a radikális pártot. „Ez volt a revanche a békepárt diadaláért Madarász felett. Hej, Zichy Ödön! de rettentő bosszút álltál a te halálodért! Ha a te gyémántjaid nem lettek volna! ... Van ugyanegy másik — közkeletűbb — magyarázata is a trónfosztó kiáltvány létrejöttének Jókainál is: hogy t. í. ez csak válasz volt az osztrák császár „márciusi összalkotmány”-ára. De hát a

¹ *Az én életem regénye* 32 1. — ² *Az én életem regénye* 87. 1. Ez a magyarázat már csak azért sem fogadható el, mert a képviselőházi számoltató bizottmány a Madarász Lászlóra nézve oly megbélyegző jelentést *április 20-án* terjesztette elő a képviselőház ülésén.

márciusi összalkotmány hogyan jött létre? Azt mondja Jókai: „Az egész *balvégzetnek* egy papírrongy volt az oka, melyre N. osztrák tábornok a kápolnai csata után rajzónnal e szavakat írta: „Sieg über Sieg: die Ungarn sind vernichtet.” Erre született meg a márciusi összalkotmány.¹ Tehát a magyar szabadságharc sorsa egy papírrongyra firkantott hazugságon fordult meg! Minél meglepőbb módja ez a motivációnak, annál kapósabb a vérmes képzelet számára, mely az értelmi meggyőződést is hatalmában tartja. Megható az a naiv jóhiszeműség, mellyel Jókai a maga régi élményeinek igaz voltát erősítgeti s hitelességükért kezeskedik: „ma is úgy emlékszem [a Kossuthal való beszélgetés] minden szavára, minden mozzanatára, mintha tegnap történt volna; „hogy a széttépett és összerakott írat tartalmát Pázmándy így közölte velem: arra a lelketem teszem föl . . . Jókai igaza kétségtelen. A költői igazság mellett lehet másfajta igazság is, de erősebb, magasabbrendű és boldogítóbb igazság nincsen nála.¹

¹ *Forradalom alatt írt művek* 137. lap, jegyzet. — *Az én életem re-génye* 33., 275. 1.

II.

Jókaira nem kevés kár háramlott abból, bogy a politika és a *költészet között* nem tudott és nem akart határvonalat ismerni. De ami az egyik oldalon baj volt, abból a másik oldalon értékes gyümölcsök termettek. Jókai költészetének egyik legsajátosabb művészi jellemvonását s történeti szempontból egyik legnagyobb érdemét épen az a vakmerő, de bámulatos sikerű módszer adja meg, amely a politikai eszmék és események nyersanyagát a művészi látásmód hatalmával újraterelemi, költői célok szolgálatába állítja. Már 1848—49-iki újságírói működése együtt mutatja Jókai egyéniségének ezt a kettős oldalát: a pathétikus vezércikkek mellett a budapesti *Életképekben* is, a debreceni *Esti Lapokban* is ott van a „Charivari” rovat, csipős élcek tárháza, s tagadhatatlanul sokkal inkább otthon *érzi* magát Jókai tehetsége itt, mint amott. Amott a politika háborgó hullámai ragadják a költőt hol *ide*, hol *oda*; emitt a költő az úr, aki a szennyes politikai hullámok kavargását a humor magas szirtjéről szemléli. A *politikus* többszöri nézetváltoztatása ingatagságként hat fánk, de mikor a szatirikus vagy humorista *költő* mutatja be egymás után a „radikális miatyánk”-ot, „republikánus hiszekegye-ét, „pecsovics hiszekegy”-et, „táblabíró hiszekegy”-ét, „muszka tizparancsolat”-ot stb. (*Életképek*): az ilyesmi már hatásos bizonyossága annak, hogy a költői szemléletmód a politikai *nézetek* és pártok fölé tud emelkedni s művészi maradandóságú torzképeket rajzolni. Debreceni szerepléséről is ugyanezt a mérleget állíthatjuk fel. Ami a *Közlöny* és az *Esti Lapok* komoly hangú Jókai-cikkeit illeti, nem lehet pontosan tudni, mennyi rész illeti

meg belőlük a cikkírókat s mennyi azokat a politikusokat, akik irányítólag hatottak politikai tájékozódására. Nem ezek a cikkek mutatják igazán Jókai *eredeti* tehetségét, hanem itt is azok a humoreszkek, paródiák, szatírák, melyek politikailag lehetnek bármilyen tévesek vagy elfogultak, de művészi becsük ettől független s hatásuk ma is érvényesül. Ilyen pl. a *Közlönyben* az a cikk, amely az örök béke és a kommunizmus eszméjét parodizálja ki, tobzódva a végletes torzképekben és a képtelenségig vitt következtetésben. Ugyanílyenek az *Esti Lapok* hol humoros, hol gúnyos közleményei a „flamingó miatyánk”-tól a Táncsicsot, a Madarász-testvéreket s másokat csúfoló cikkekig.

De ezek elvégre csak apró szilánkok és forgácsok Jókai humorista tehetségének költői műhelyéből. Igaz, hogy a maguk apróságában és hevenységességében is jellemzők az alkotómesterre; első pillantásra is látjuk rajtuk, hogy ugyanabból az anyagból való, melyekből későbbi, terjedelmesebb munkáit faragta ki írónk. Az első nagyobb szabású dolgozat, az első igazi kísérlet a napi politika vad nyerseségű anyagának a költői ihlet táplálékául való felhasználására különösen is érdekel most bennünket, mert Jókainak ez a bizonyos tekintetben egyedül álló munkája Debrecennel van szoros vonatkozásban; témája mindenestől itt gyökerezik, sőt Jókai feljegyzése szerint készülni is „a forradalom alatt”, tehát valószínűleg Debrecenben készült (az elő- és utószó kivételével), bár megjelenni csak J850-ben tudott, a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapokban*.

A *gyémántos miniszter* című novelláról van szó. A szerző ezt az alcímet adta neki: „Vázlat a forradalomból”. Ez a meghatározás még nem tenné egyedülállóvá ezt az elbeszélést Jókai művei közt, hiszen a szabadságharc bukása után rögtön, mikor a művészi tárgyilagossághoz szükséges lélektani feltételek úgyszólván teljesen hiányoztak, Jókai egyre-másra írt és adott közre „vázlatokat”, hirtelen készült novellákat, melyeknek egész szervezete a forradalmi emlékezés lázrohamaiban vonaglik: a *Szenttamási György* (későbbi címe: *A vérontás angyala*) *A szökevény*, a *Csatáképek* c. gyűjtemény darabjai voltaképen mind ilyenek; a „határvonala” politika és költészet között csakugyan nehéz bennük felfedezni. De ez a mindegyikben uralkodó politikai célzatosság nem egyéb, mint a szabadságharc rajongó magasztalása és a győztes zsarnok elleni fojtott, de annál szenvedélyesebb gyűlölet. A magyar nemzet élethalál-harcából csak a dicső, nemes, lélekemelő moz-

zanatok szerepelnek itt, hogy megrikassák, de meg is vigasztalják és büszkévé tegyék a gyászoló kortársakat.

A *Gyémántos miniszter* nem ilyen, vagy legalább nem egészen ilyen. Ennek a novellának a tárgya még annyira sem tudott lehiggadni, mint a *Csataképeké* s ez a körülmény csakugyan arra enged következtetni, hogy ez a téma még a szabadságharc alatt fogant meg írónk képzeletében, olyankor, mikor a politikai izgalmak minduntalan megremegtették a művész mintázó kezét. A szabadságharc névtelen hősei, a honvédő közkatonák itt is megkapják a *koszorút* Jókaitól, de ez a nekik szóló lelkes elismerés csak elenyészően kis részlete a novellának, 44 lap közül alig 6 lapnyi hely jut számára. Az elbeszélés nyolctizedrésze ellenben a szabadságharc szégyenletes mozzanatait teregeti elénk olyan bőségben, olyan keserű, olyan végletes torzítással, hogy ez az epeömlés *igazán párja*, nélküli jelenség Jókai költészetében, különösen a szabadságharc hírnevére vonatkozólag, igazi kuriózzummá teszi az a sajtóságos átmeneti jelleg, mely a politikai gúnyiratnak szatirikus novellává való fejlődése közben félúton maradt. Hogy ez a novella valósággal az *Esti Lapok* c. politikai napilap *keretéből* lépett ki, azt meggyőzően bizonyítja a mű cselekvényének csaknem mindenik motívuma; némelyik szinte változatlanul került át az *Esti Lapok* hasábjairól. A rendőrminiszter éjszakánként kártyabarlanggá teszi hivatalos helyiségét, viszont az újságba mérges hangú cikkeket ír azokról a hitvány, könnyelmű emberekről, akik a haza szomorú helyzetében nem áttalják kártyázással tölteni az éjszakákat, — ez a részlet, mint a „Charivari”-rovat egyik adomája már megjelent az *Esti Lapok* ápr. 13-iki számában e cím alatt: „A miniszter úrnak dolga van”, egészen azonos módon elmondva, ugyanazzal a végső csattanóval... A novella egyik szereplője a gaz pecsétőr, aki kétféle címen is fel akarja venni fizetését, de kudarcot vall, — ez az adoma is az *Esti Lapok* csípős élcei közül került át az elbeszélésbe¹... A Debrecenbe el nem jött képviselőkre, aztán a „flamingókéra vonatkozó részletek stb. ugyan-

¹ 1849 március 17. A *Gyémántos miniszterben* a pecsétőr aljas jellemű felesége is szerepel. Az *én életem regényében* (71. l.) meg is nevezi Jókai a pecsétőrt: Mérei Mórt. Ennek az embernek a feleségéről e megbélyegző sorok olvashatók Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története* (Genf 1865.) II. k. 387. lapjának jegyzetében: A gyémánt-per bűnősei közé tartozott „különösen Mérei Mór, kinek nejenél utóbb a Párizsban levő menekültek több olyféle ékszert láttak, melyet ha nem teljes bizonyossággal, de nagy valószínűséggel a Zichy Ödön-féle hagyatékából származtattak”.

onnan ... Az a hálás elismerés, mellyel az *Esti Lapok* több ízben adózott Debrecen „páratlan józansága” népének, a *Gyémántos miniszterben* mint a szatíra egyik eszköze, fonák alakban szintén felhangzik; a pecsétőr így szól a miniszterhez, miközben cinikus hangon beszélgetnek bűnös üzelmeikről: „Csak az a baj, hogy Debrecenben vagyunk”; a miniszter így válaszol: „Az bizonyos, hogy nagy baj. Ez a nép oly flegmatikus, oly rettenetes józan, hogy épen semmi kravalt sem lehetne vele indítani. De jussunk csak vissza Pestre!”

A novella egész cselekvénye fölött ott terjeng a leggyalázatosabb korrupció nehéz, fojtó köde. Sötétebb képet már nem lehetne festeni a szabadságharc debreceni korszakának kormányrendszeréről. „...Meg lehete tudni, hogy mikor lesz a csata. Aznap rendesen teli volt aranyos tiszturakkal a város, kik jól megőrzék a haza számára becses életüket, míg a honvéd olsó életével adózott a síkon. Ah! az mennyei élet volt. Az ember kilenc óráig igen-igen nyugodtan aludt. Az ember, ha hadi futár volt vagy miniszteriális hivatalnok, tartott igen csinos társalkodónőket, kik a státus költségén utaztak vele mindenüvé. Tíz óraker elment az ember a kollégiumba, ott hallott iszonyú szép dikciókat, ordíthatott a montagnardoknak, amennyit tetszett, lepisszeghetette, lerőföghette az aggodalmaikat kifejezni merész táblabírakat és kokettírozhatott a város szépeivel... Délután leülhetett az ember kártyázni, elveszthette az utolsó garasát, másnap elküldette magát futárnak és harmadnap ismét úr volt...” stb., stb.¹ Csak egy percre tud szebb látványon megpihenni a szemünk: a honvédcapatok hősiességén. Az egyik lap (287. l.) rövid beszámoló soraiból nőtt ki nemsokára a *Csataképek*; a *Gyémántos miniszter* említett lapjának szinte mindegyik pár sornyi bekezdése egy-egy új novellává fejlődött s érdekes ráismernünk: ebből a pár sorból lett az *Egy leány* abból a *Két menyasszony* stb.

Íme Jókai egyik legsajátságosabb, szinte egészen kivételes novellája, melyről alig szokott szó esni valamikor. Rendkívül jellemző adat ez a, novella arra vonatkozólag, mily, elmérgesedetté vált az ellentét a debreceni parlament radikális és konzervatívabb világnézetű tagjai között s mily torz az a kép, mely az egyik párt szemében tükröződik a másíkról. Jókai galambepéje soha máskor

¹ A debreceni korszaknak ugyanezek a visszaélései vannak érintve lókai *A szegénység útja* c. nagyobb elbeszélésében. Lásd a *Föld felett és víz alatt* c. kötet 272. lapját.

fel nem forrt így a szabadságharc visszás mozzanataira való emlékezéstől. Pesten — mondhatni — behányt szemmel magasztalta a forradalmat, Debrecenben megtanulta reálisabb módon szemlélni az eseményeket, de a „gyémánt-per” kínos izgalmi egy ideig olyan erősen hatottak rá, hogy írásaiban a reális, elfogulatlan igazsághoz ép oly kevésbé tudott hű maradni, mint *előbbi* áradzó rajongásával. De szerencsére ez a két ellentétes *véglet* csakhamar kibékült egymással Jókai lelkében és nemes összhanggá érlelődött. Ezentúl Jókai nem eszmei elvontságában dicsőítette a szabadságharcot mint forradalmat, hanem a magyar nemzet hazaszeretetének és hősiességének világraszóló bizonyágtételét látta benne s átérezte, mily erkölcsi erőforrást jelent ez majd a magyarságra a megpróbáltatás szomorú éveiben. Nem is buzog fel egyetlenegy írónk költészetének talaján sem *ez* az erkölcsi erőforrás olyan gazdagon és olyan állandóan, mint *Jókai* regényeiben. De esztétikai tekintetben is *érdekes példája*, a *Gyémántos miniszter* annak az erjedő, átmeneti állapotnak, amelyben *Jókai* írói egyénisége a szabadságharc vége felé lehetett. A szabadságharc előtti *Jókai* diákos nagymondással, groteszk túlzásai, *végletelesen* torzító paródisztikus szólásai, melyeken még megérik az iskolai olvasmányokkal való kapcsolat: mindez a *Gyémántos miniszter-ben* is *jellegzetes*, módon megvan. Mily diákos naivságú alkalmazása az *eposzi hasonlat* travesztiájának pl. ez: „Aki látott már békességesen mulató társaságot, melynek közepébe hirtelen egy százötven fontos bomba esik be a stukatúron keresztül, annak lehet fogalma a következő *jelenetről*, *senkinek* másnak nem. A miniszter beletekinte a fiókjába s azzal felordata oly hangon, mintha harminc cserépkorsót csaptak volna egyszerre a falhoz”; ez a Homeros Iliászból átöltöztetett hasonlat más *változatban* is előfordul: a „generálisának is „oly dörgéssé vált irtózatosszá, mintha tízezer ember beszélt volna egy gégeből.. .” A novella a maga egészében ennek la szertelen túlzásokban tobzódo, pályakezdő *Jókainak* a modorára vall. De az elő- és utószó, mint későbbi foglalat, már a szabadságharc *utáni* *Jókait* mutatja. A szabadságharc utáni esztendő egyik legszembeszökőbb vonása *Jókai* költészetén az ossziánizmus hatása. Akár közvetlenül Ossian műveiből, akár a rengeteg sok utánzó *közvetítésével*, könnyen hozzáférközött *Jókai szívéhez* a bús kelta bárd hangulata s már csak maga ez a lírikus bánatú elő- és utóhang is a többi „csatakép” közé iktatja a *Gyémántos miniszter-t*. „Magyar forradalom! Te

egetgyújtó alak! Véres arcú kép! Senkinek gyermeke, — mégis mindenkinek halottja! Kelj föl a sírból és mulattas bennünket!...”
„Hová levétek ti napjai a ragyogó dicsőségnek, hová lettél te hőstettekben gazdag időszak, te hír mámorával ittas év? Elmúltatok, elenyésztetek . . .”

III.

Jókai debreceni élete voltaképen mindössze arra a 15—16 heti időre terjed, amely 1649 január elsejétől április 25-ig telt el. Amily keserves volt a menekülés útja Debrecen felé, olyan fellengző, büszke reményekkel hagyta el ezt az alföldi nagy magyar várost. Bizonyára nem gondolta — el sem hitte volna —, hogy másik négy hónap múlva még kétségbeesőbb körülmények között kell majd menekülnie a hortobágyi lakatlan pusztaság felé s onnan is tovább — Arad felől . . . Oly sok dicső győzelem után mégis csak bukás lett a vége a magyar nemzet önvédelmi harcának s e nagy összeomlás egy időre maga alá temette Jókai szépen indult közszereplésének minden reménységét. De a legsötétebb reménytelenség közepette is megmaradtak s vigasztaló fényt árasztottak a közelmúlt nagyszerű emlékei. Jókainak is volt két ilyen lélekhevítő személyes emléke, két életveszélyes kockázatú küzdelem megharcolásának diadalmas tudata. Az egyik emlék Pesthez fűződött, a másik Debrecenhez; amaz az 1848 március 15-iki vakmerő forradalmi tüntetésre vonatkozott, emez a forradalom szélsőséges rajongói és kalandorai ellen vívott halálos komolyságú párbajra. Jogosan érezte Jókai, hogy ezzel a két cselekedetével belekapcsolódott a nemzet történetébe, s érthető, hogy ez a személyes vonatkozás is elősegítette annak a kivételes érdeklődésnek és vonzalomnak a meggyökerezését, mely Jókai szívét Budapest és Debrecen iránt egész életén át eltöltötte. A kettő között természetesen Budapest az első, ez áll lelkéhez legközelebb; már nem is szeretet az, amit Jókai Budapest iránt érez, hanem szenvedélyes, rajongó szerelem; Buda-Pest reformkori fejlődését

igazi fővárossá léteiéig s kulturális jelentőségét szinte eposzi arányokra eszményíti (*Kárpáthy Zoltán, Eppure si maove.*)

De Debrecen is mindig ott volt érdeklődésének középpontjában. Az ország fővárosával csak egy másik város vetekedhetik Jókaira nézve érdekesség és jelentőség dolgában: a magyar faj legjellegzetesebb városa. A Jósai félig politikai, félig költői tényezőkre épült történetfilozófiája úgy érzi, hogy a magyar nemzet európai fennmaradásának feltételei közé Budapest mellett Debrecen is odatartozik, kivált ha jelképi értelmezést adunk e két városnévnek. Ahogy a Habsburgok alatti magyar királyság mellett századokon át szükség volt önálló erdélyi fejedelemségre, olyanforma kettős gyújtópontját láthatjuk a magyar faj küldetészerű történelmi pályakörének az említett két városban. Az 1848—49-iki szabadságharc válságos fordulatai a Jókai szemeláltára bizonyították be, milyen jó menedékhelye lehet Debrecen a Budapestről származott magyar állami önállóságnak.

Ha pedig Jókai egyéniségének leguralkodóbb, legjelentősebb oldalát: költői tehetségének sajátos természetét nézzük, ebből a szempontból még nagyobb fontosságra emelkedik Debrecen városa. Nincs semmiféle hely a világon, amely Jókai telivérű romantikus képzetét olyan állandó ígézet alatt tudná tartani, mint Debrecen. Törvényszerű nyilvánulása ez Jókai költői egyéniségének. Mert Jókai ösztönös művészi programja lényegileg mindig ez volt a valóságot a kivételességgel, az igazat a meglepővel, a tapasztalatot az exotikummal minél elhitehetőbb módon olvasztani össze. Ez a forrongó költői egyéniség a szabadságharc lángözönében tisztult meg salakjától s nyerte végleges kialakulását. A magyar történelemnek ez a világraszóló kivételessége egyrészt megerősítette Jókai veleszületett vonzalmát az élet minden olyan jelensége iránt, ami rendkívüli; de másrészt arra is megtanította, hogy ilyen rendkívüli, nagyszerű, csodás témákat itthon is találhat, sőt az érdekességnek egyik pótolhatatlan nemét épen az itthoniség szempontja, a faj, a nemzet, a haza fogalma adja meg. A költői program tehát lényegében ugyanolyan összetételű maradt a szabadságharc után is, csak a valósági, tapasztalati, hazai alkotórész javára történt benne eltolódás. A Nepean-sziget-féle földrajzi különlegességek mindvégig ott szerepelnek Jókai költészetének tárgyai között, de a szabadságharc után évtizedeken keresztül majdnem mindig hazai vonatkozás és hazafiúi célzat lappang a távolról vett tárgy hátterében; s ha ez a rejtett kapcsolat hiányzik, az exotikum-hajhászó

képzelet rendszerint nem is tudja olyan igazi sikerrel megvalósítani programját, mint mikor e program egymással ellentétesnek látszó mindkét elemét itthon leli meg.

Az állandóan Budapesten élő, romantikus ízlésű Jókai tehát szívesen megy máshova témáért, olyan helyekre, amelyek hazai területek ugyan s ennél fogva a költő tapasztalatilag is jól ismeri azokat, de amelyek általán véve is, különösen pedig a fővárosi emberre nézve, egy vagy több tekintetben különlegesség számba mennek, exotikumnak mondhatók . . . Bármily sokoldalú a Jókai érdeklődése és fogékonysága, mégis könnyen észrevehető, hogy költői kirándulóhelyei között melyik három a legkedvesebb reá nézve. Ez a három hely: Komárom, Debrecen, Erdély. Közülök persze Komáromot ismeri legjobban, a gyermek- és ifjúkori emlékek egész raját használhatja fel bármelyik pillanatban a költői program egyik követelményének kielégítésében: a színmagyar életnek szemléletes, sokszor egyenesen realiztikus ábrázolásában. De a másik követelménynek, az exotikus jellegnek nem felelt meg eléggé Komárom, ez a Bécs és Budapest között fekvő, nagy forgalmú kereskedelmi hajóállomás. Viszont Erdély, ez az égbenyúló bércek közé zárt, vadregényes ország rész maga a megtestesült földrajzi és történelmi különlegesség, de — sajnos — a hamisítatlan, érintetlen, tősgyökeres magyar faj kizárólagos otthonául nem szerepelhetett.

Ellenben Debrecen — a Jókai idejében is még — nemcsak a fajmagyarság legjellegzetesebb székhelye volt, hanem különösen a Hortobágy révén, de történelmi okoknál fogva is a legexotikusabb különlegessége egyike. Négy hónapi debreceni tartózkodása alatt (1849-ben) volt ideje jól megismerni és megkedvelni a debreceni embernek az életmódját és jellemét; rengeteg sok benyomás raktározódott el a lelkében s ezek igen gyakran látták el költői ihletét tárgyi adalékokkal. Később aztán csak rövid *ideig* tartó látogatásra szokott le-lerándulni Debrecenbe s ilyenkor tervszerű megfigyelés volt rendszeren a célja, Debrecen *életének* egyik-másik mozzanatára vonatkozólag.

Debreceni tárgyú első munkáját, a *Gyémántos minisztert* valószínűleg még 1849-ben, legkésőbb 1850 elején írta. Ettől fogva élete *végéig* állandó érdeklődéssel viseltetett minden iránt, ami vonatkozásban volt Debrecenre. Sűrűn szerepelteti munkáiban e nagy magyar várost, ennek jelenét és múltját; halála előtt pár esztendővel írt egy minden ízében debreceni tárgyú, nagyszabású

regényt.¹ Hogy a debreceni téma első sorban mindig” exotikus jellegével fogja meg Jókai *képzletét*, azt érdekesen mutatja az a tény, hogy magára a városra vonatkozó cselekvényei kivétel nélkül a múltban játszódnak le, innenső időbeli határuk az 1848 — 49-iki szabadságharc. Csak hortobágyi környezetben szerepeltet későbbi vagy épen egykorú eseményeket és embereket. A magyarázat nyilvánvaló: a múlt század második felében Debrecen, Budapest után Szeged mellett az ország legnagyobb városa, nem maradhatott tovább exotikus elszigeteltségben; vasút, kőút, távíró stb. mindinkább belekapcsolta a nyugati civilizáció körforgalmába; de a Hortobágy a század végéig kikerülte ezt a sorsot, megmaradt lakatlan őpusztának, melyen vezető nélkül elindulni nem tanácsos. Jókai tehát a romantikus ízlés jól ismert kettős útját követi: térben és időben minél messzebb távozni a mindennapi tapasztalat megszokott, unalmas, kicsinyes világától. A Hortobágy a térbeli, földrajzi különlegességnek elsőrendű példája, majdnem annyira ismeretlen, mintha Ázsia belsejében volna; a városnak meg a múltja van tele érdekesebbnél-érdekesebb példákkal arra nézve, mily kivételes helyzetet és hivatást juttatott a végzet Debrecen városának. Jókai debreceni vonatkozású művei valóban egytől-egyig a furcsa különlegességek zsúfolt múzeumai. De nem holmi megkövesedett, holt leletekből áll ki ez a gazdag gyűjtemény; csupa elevenség ott minden, az adomái világnézet napsugaras, üde levegője életben tartja valamennyit időtlen-időkéig.

Az a tárgykör, amelyből Jókai a Debrecen város múltjára vonatkozó költői témáit meríti, két csoportra különül, noha a két tárgyi csoport között szoros kapcsolat van. A tárgykör egyik részét Debrecen régi társadalmi élete képezi a maga különleges tör-

¹ Jókai debreceni vonatkozású kisebb-nagyobb műveinek jegyzéke időrendben: *A gyémántos miniszter* (1850), *A struccmadár* (1857), *Hogyan lett Dull Mihály uramból Rác János?* (1257), *A gyűjtogató* (1860), *A debreceni kastély* (18bl), *Érdemrendek kiosztása Debrecenben* (1861), *Prológ a debreceni színház megnyitására* (1865), *Két menyegző* (1865)» *Mégsem lett belőle tekintetes asszony* (1867), *Mennyei parittyakövek*, *A magyar Faust* (1871), *Eppur si muove* (1871), *A debreceni lúnátikus* (1875), *Kis királyok* (1855), *A Hortobágy* (1889), *Sárga rózsza* (1892), *Fráter György* (1892), *Eget vívó asszonyszív* (1900), *A harmadik ünnepnap*. Debreceni vonatkozású kisebb részletek akadnak még másutt is; ilyenek: *Egy bujdosó naplója* (1851), *A legvitézebb huszár* (1856), *A szegénység útja* (1874), *A miskolci szűz* stb. *Az Osztrák-magyar monarchia Irásiban és képmiben* c. gyűjteményben *Magyarország* II. kötetében a Debrecenről szóló részt Jókai írta.

ténelmi adottságában: védtelen külső helyzetével s belső *életének* nagyszerű bölcseségével, mely többet ért minden külső erődítés-nél az önkormányzatnak azzal a csodálatraméltó *kiépítettségével*, mely a világi és vallási hatalom egységének tökéletes megvalósítása által a theokratikus köztársaság államszervezetének olyan mesteri példáját adta évszázadokon át, hogy Kálvin János Genfjét juttatja eszünkbe. A modern *ember*, még ha kálvinista is, ennek a teljes végrehajtói hatalommal *rendelkező*, szigorú régi egyházi uralomnak sok nagy előnye mellett kénytelen észrevenni a veszedelmes kinövéseit is. Jókai is észreveszi s az *Eget vívó asszony* szíve c. regényének cselekvényét főként épen *ezekre alapozza*, de azért lehetetlen itt is, másutt is nem látni, nem érezni, hogy Jókai Debrecen iránti nagy szeretetének egyik forrása: a kálvinista ember büszkesége, mely gyönyörködve szemléli a magyarországi reformáció legjellegzetesebb székhelyének XVI—XVIII. századi virágkorát.

A Debrecen múltját ábrázoló tárgykör másik csoportja volta-képen nem mellé-, hanem alárendeltségi viszonyban van az előbbivel, csak egy részlete emennek, de az író egyéni hajlama oly nagy teret juttat neki s olyan jelentőséggel ruházza fel, hogy a két témakört egyenlő rangúnak kell mondanunk. Ez a második tárgyi csoport: a debreceni református kollégium élete és kulturális szerepe. Ez a kollégium az egyház gyermeke, szemefénye, de századokon át a városé is volt, amely a kollégium határos anyagi és erkölcsi támogatásával is bizonyosságot tett az egyházi és világi kormányzat testvéries egységéről.

Debrecen történelmi szerepét csakugyan attól az időtől számíthatjuk, amikor a reformációnak kaput nyitott s rövid idő alatt a város egész életét a megújított keresztyén hitelveire alapozta. Hogyan történhetett ez? hogyan mehetett végbe oly hirtelen ez az átalakulás? ... Nem csoda, ha Jókai képzeletét izgatja ez a kérdés. A feleletet, kimerítő részletességgel és végleges hitelességgel, máig sem adta meg rá a tudomány. De Jókai képzeletének nincs is erre szüksége. Csak egy-két szórványos adat kell neki s ha ezek között a gyér adatok között esetleg nagy hiányok, nagy hézagok vannak, nem baj, az alkotásvágytól égő képzelet annál szabadabban töltheti ki a maga tervei szerint a hézagokat, pótolhatja a hiányokat s nem kell félnie munkája közben olyan reális adatoktól, melyek a művészi tervezet kerekességét, hatásosságát rontanák.

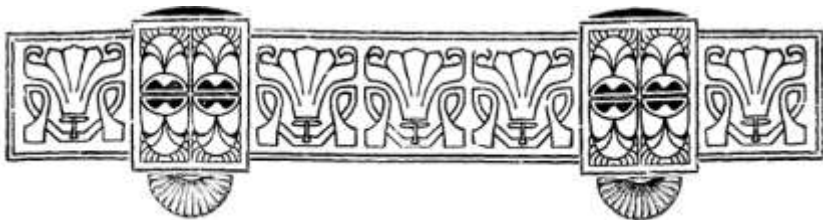
Jókai szorgalmasan olvassza Szücs István *Debrecen város történelme* (1870—71.) című háromkötetes művét s egészen ennek a munkának (L köt. 101—103. 1.) a nyomán beszéli el azt az adomaszerű, bár valósággal megtörtént esetet, hogy az álnok Laszky (Jókainál: Laszko) Jeromos a Zápolyától hűbér-birtokként kapott Debrecen városát milyen ravasz módon zsarolta meg nyolcezer aranyforint erejéig, rögtön ezután átpartolva Ferdinánd királyhoz.¹ De a Laszky után következett debreceni földesúrra, Török Bálintra vonatkozólag már nem talált Szücs István művében ilyen készen kínálkozó csattanós történetkét, hát függetlenítette magát forrásától s Török Bálint nagy jelentőségű debreceni szerepléséről épen nem hiteles, de művészi hatás szempontjából kiválóan sikerült, adomaszerű magyarázatot ad. A történelmi nyomok szerint Török Bálint — feleségének, Pemflinger Katalinnak a hatása alatt — már Debrecenbe került (1536) előtt protestánsná lett s Debrecenbe az első híres prédikátort, Bálint papot is ő hozta magával. Jókai előadása szerint a katolikus Török Bálintot Zápolya épen azért küldi földesúrnak a debreceniek nyakára, hogy szedje ráncba ezt a nyakas népet, amely a kolostorban lakó barátokat elkergette a városból, mert őket is bűnösöknek tartotta a Laszky-féle csínyben. Jókai regényében már tíz évvel előbbi esemény kapcsán is találkoztunk Török Bálinttal, mikor t. i. a lutherizmus bűnével vádolt budai könyvtáros fölött ítélezik, mint a világi és egyházi méltóságokból az esztergomi érsek által összehívott bírói testület tagja. Akkor még szeleburdi ifjú volt s felszólalásával megbotránkozást keltett, de már akkor is bebizonyította, hogy elhatározásaiban nem igen ismer más vezért, csak a maga természetes józanságú eszét s könnyen felforrtanó véréét... Fegyveres erővel megérkezvén Debrecenbe, „a derék hadvezér, régibb csatatéri szokása szerint, saját szeme és füle észleleté után igyekezett megismerni az ellenséget. S ezen a nyomon járva? mindjárt a megérkezése után első dolga az volt, hogy az új hit követőinek a gyülekezetét felkeresse”. Végighallgatta egy nagypénteki és egy húsvéti istentiszteletüket s nem bírta kivonni magát a gyönyörű, magyar nyelvű zsolotáréneklésnek s Bálint pap józan, világos, hazafias, szép magyar prédikációjának a hatása alól, A lelkében meginduló átalakulási folyamatot siettetette és teljessé tette a katolikus apát-plébános konoksága, aki a pogány

¹ Jókai: *Fráter György* II. k. 114—116. 1.

törökkel szövetkező Zápolya iránti büntetésül évek óta zárva tartotta a Szent András nevét viselő debreceni főtemplomot, s Török Bálinttal szemben is vakhitű merevséget tanúsított. Így történt, hogy az a Török Bálint, akit a Martinuzzi befolyása alatt levő Zápolya a protestáns nyakasság megbüntetése végett küldött Debrecenbe, maga is nyakas protestánssá lett, a nagytemplomot átadta a református híveknek, azután pedig „levelet írt a királynak, tudatva vele, hogy Debrecenben a nagy vallási villongásnak bölcsen és okosan véget vetett . . .” Martinuzzi ezóta persze még jobban haragudott Török Bálintra, s ha világpolitikai okok miatt (Jókai a „schmalkaldi szövetsége-ét említi) belenyugodott is a katholicizmus debreceni vereségébe, de a Török Bálint elleni bosszúterv érlelődni kezdett lelkében s öt év múlva le is sújtott reá. Látnivaló, hogy *Fráter György* című regényében Török Bálint debreceni *szereplésere* nézve Jókai nem a történeti igazsághoz ragaszkodik, kivált a részletekben. Az ő célja a lélektani igazság megsejtetése s el kell ismernünk, hogy nagy sikerrel szolgálja ezt a célt. Ha Török Bálint nem Debrecenben lett is kálvinistává, de megtérésének lelki folyamata olyan módon mehetett végbe, ahogy azt Jókai költői intuíciója élénk vetíti. A két református istentiszteletnek a leírása az illúziókeltés remeke; sokkal jobban fogalmat alkothatunk belőle, mint bárminő tudományos fejtegetésből vagy vitairatból arra nézve, hogyan terjedhetett el a reformáció oly rövid idő alatt, épen a legjózanabb fajtájú tősgyökeres magyarság körében. Jókai azt az eszményi értelemben vett debreceni jellemet rajzolja meg Török Bálintban, amely mintegy arra volt teremtve, hogy majdan termékeny talajává legyen a helvét hitvallás beléje hulló eszmemagvainak. Az ilyen lélek számára a vallásnak is fenségesen egyszerűnek s tüzes nemzeti érzésével könnyen összeegyeztethetőnek kell lenni. Gyönyörűek a katolikus egyház olaszos zenéjű zsolozsmái, mondja Jókai; „de a kálvinista zoltár dallama egy riadó, egy harci ének, Clemens Marót francia ritmusaira, amely ostromolva tör fel az égbe, a bosszúálló, erős Jehovához kiáltva.” A Bálint pap húsvéti prédikációja pedig „bölcsen összeköté az Isten fiának feltámadásáról szóló hitágazatot a magyar nemzet feltámadásában vetett hittel: lelkére kötvén a gyülekezetnek, hogy a világ minden népei között bizonyára legnagyobb ösztöne lehet a magyarnak abban, hogy Krisztus halála és feltámadása igaz voltában saját nemzetének kínhalála s dicső feltámadása példáját lássa és kövesse.” A prédikáción

az egész gyülekezet sírt. „Hát hogyan sírna a szegény magyar, mikor hazája megostoroztatásáról, eltemtetéséről, feltámadásáról beszélnek előtte? Talán még a mai kor férfiai is sírnának azon! Maga Török Bálint is sűrűen zokogott, még a fiát is bízta: „ne szégyeld fiam! Jézus vére hull a férfi szeméből! Jézus vért sírt mi érettünk” . . . Jókait e remek jelenet megköltésében a művészi intuíció és a református keresztyéni hitbuzgóság vállvetve segítette.

IV.

s megkezdődik a kálvinistává lett Debrecen történetének az a két évszázadra (1536—1711) terjedő szakasza, mely annyira igézet alatt tartja Jókai képzeletét. Ha kisebb terjedelmű novellákhoz választ is témát ebből a korszakból, akkor is rendszerint lapokra terjedő bevezetésben magasztalja azt a hihetetlenül *nehéz*, de bámulatos bölcseséggel megjátszott szerepet, melyet Magyarország szomorú *helyzete* évszázadokon át Debrecenre kényszerített. Ez a szerep persze ebbe a szóba foglalható össze: különlegesség. Már maga az a körülmény, hogy Debrecen a Tisza bal oldalán fekszik, valami exotikus háttérrel ad a Jókai szemében e város mögé egészen a XIX. évszázadig. „Tiszamenti élet” című tanulmányában azt mondja Jókai: a Tisza jobb partját „erődök láncolata védte, a bal partot védte maga a Tisza az ő mocsaraival. Ezek a mocsarak voltak az erős menedéke a magyarságnak tatár és török pusztítás ellen s egyúttal igéret földje a szabad vallásgyakorlatnak. Ide se lovas hadakkal, se ágyúkkal, se misszionáriusokkal nem lehetett behatolni. „Illa a berek, nádak, erek” ez volt a bölcs hadi taktika, ha túlnyomó ellenség jött . . .”¹ Bizony, Debrecen városának is ez volt a taktikája, nem is lehetett más. Hiszen legkivált az teszi különlegessé Debrecen történetét, hogy ez a nagy kiterjedésű, népes és gazdag város hadászati tekintetben mindig teljesen védtelen volt. Árok vette körül, az abból kikerült töltésre tövis-sövény volt húzva s e kerítés mentén néhány nádfedelű vályogtorony, nem az ellenséges seregek elleni véde-

¹ *Az osztrák-magyar monarchia Írásban és képben.* Magyarország II. kötete 41 l.

kezésre valók, csak rablók, tolvajok távoltartására. Pedig a legveszedelmesebb helyen feküdt, útjába esett minden ellenségnek. A nagyváradi török basa, a szatmári, székelyhidai német katonaság, tatárok, labancok, kurucok, palatinális csapatok és az erdélyi fejedelmek katonái — mind megsarcolták minduntalan s annál keményebben, mert mindegyik haragudott, hogy nem csupán neki tartogatja a vagyonát. Ilyen rettenetes viszonyok közt valóságos csoda, hogy évszázadokon keresztül fenn tudott maradni, sőt területben, vagyonban, hírnévben, kulturális jelentőségben gyarapodni. A mindenfelől szüntelenül fenyegető veszedelmek ellen sehol egyebütt nem kereshetett oltalmat, csak önmagában. A városnak nem volt külső erősítése, sem katonasága: másforma védelemről kellett gondoskodni. Ezt meg is lelte a maga különleges autonómiájában, az önkormányzati szervezet teljességében, mely valóságos „kis önálló status”-t csinált Debrecenből, úgyhogy ez a város jogosan nevezhette és büszkén nevezte is magát „köztársaságinak, mert teljes hatalommal intézte a maga ügyeit a legnehezebb helyzetben is és maga viselte érte a felelősségei. A fegyveres mérkőzés politikája eleve kilátástalan volt reá nézve, ezért politikai alapelve ez lett: többet ésszel, mint erővel. Nem kötötte le magát a marakodó ellenfelek egyikéhez sem, illetőleg ha hivatalosan meg volt is szabva állami hovátartozósága, „a ,haza’ azt jelentette náluk, hogy Debrecen”.¹ Ha lehetett, egymás ellen kijátszotta a törököt és németet, kurucot és labancot, ha pedig ez nem sikerült, akkor — bizony fizetett mindegyiknek, néha szinte inaszakadtáig, de másra ilyenkor sem szorult. Megtörtént az is — sajnos, elég gyakran —, hogy nemcsak kapzsiság, hanem vérszomj is tüzelte a Debrecenre támadó ellenséget, tehát a legnagyobb áldozatkészség sem menthette volna meg a lakosok életét; ilyenkor a város egész népe felkerekedett s abba a Tisza bal partján elterülő exotikus őspusztaságba és mocsárvidékbe menekült, melyről Jókai fentebb idézett sorai szóltak. A visszatérő lakosság akárhányszor nemcsak kifosztva, hanem részben leégve vagy összerombolva is találta hajlékait s ismét kezdhette előlről a mindennapi létért folytatott végeszakadatlan küzdelmet. És mindig sikerült összeszednie magát, sőt egyre előbb-előbb jutni. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a kis önálló státus belső rendjét szigorú törvények szabták meg s e törvények kérelmelhetlen érvényességére az eljáróság féltékenyen

¹ Dekameron II. k. 4. 1.

vigyázott, *élén* a főbíróval; olyan is volt a főbíró a *debreceni* reszpublikában — mondja Jókai — mint egy római konzul a maga *idejében* s az érdemes belső tanács, miként hajdan a *patres conscripti*. Élet és halál ura volt a debreceni tanács, a kis államot fejedelemeként kormányozta a főbíró; de ez a főbíró maga is százszor szembenézett a halállal, mikor városa nevében az igazság szószólója volt *önző*, kegyetlen ellenségeknél. „Csak így maiadhatott meg Debrecen Debrecennek . . . Azért ne is csodálja senki, ha a debreceni népszellem máig is gyökerestül különbözik más városokétól; mert erre őket századok tanították.”

Érthető tehát, hogy Jókai képzelete nagyon elemében érzi magát, valahányszor debreceni témához nyúlhat. Egyszerre elegendő ki ilyenkor exotikum-kedvelő hajlama fajszeretetével és nemzeti önérzetével. Sok furcsa adatot talál e viszontagságos időkre vonatkozólag Debrecen város egykorú jegyzőkönyveiben, de még több furcsaságot *kitalál* s nyugodtan felhasználja ezeket is költői elemekül a hiteles adatok között, mert hiszen éppen a kivételességet, a furcsaságot érzi legjellemzőbbnek a régi Debrecenre, e hazai exotikumra nézve, mely egyetlen a maga nemében. Párját ritkítja az az elhithető ügyesség, mellyel Jókai ezt a sok különleges és a művészi használhatóság szempontjából kockázatos motívumot kezelni tudja. Feladata és helyzete a debreceni főbíróét juttatja eszünkbe: Jókai költői koncepciói is rendszerint nincsenek jól körülbástyázva, inkább csak mutatók, de szilárdság nélküli néhány őrtorony vállalja a védelmet az ellenséges szándékú kritika lövegei ellen, de azért minden támadást túlél e merész alkotások legnagyobb része, valami nagyszerű ösztön és valóság iránti érzék vigyáz a Jókai-novellák cselekvényének épségére, úgy hogy többé-kevésbé nélkülözhetővé válik az a külső védelmi felkészültség, melyre sok író a legfőbb gondot fordítja. A siker titka itt is abban van, hogy Jókai a történeti adatok kerítésén belül saját jelenkori pompás megfigyeléseit érvényesíti, képzelete a forradalom idején Debrecenben szerzett sok érdekes tapasztalat alapján alkotja meg a múlt idők embereinek jellemét s ezen a módon meglepő élethűség illúzióját kelti eljárása.

Legfelölőbb példák idevonatkozólag azok az elbeszélései, melyekben a debreceni környezet különlegességét még egy másik exotikum is fokozza: a török faj szereplése. A török nemzet Európára nézve mindig kuriózum számba ment. Nekünk magyaroknak hol ellenségünk volt, hol szövetséges társunk, gyakran egyszerre mind a kettő... s ezt a furcsa viszonyt alaposan kiak-

názza Jókai humora. Az újabban előkerült történeti adatok, főként Takáts Sándor kutatásai ezen a téren is igazolják Jókai költői intuícióját, mely már a múlt század ötvenes éveiben ösztönszerűleg kitalálta, hogy a török hódoltság idején sem csupán zordon harcokból állott az élet s hogy a török és magyar faj kölcsönös érintkezésében épügy érvényesültek a kedélyesség, tréfa, önzés, ravaszság stb. örökemberi jellemvonásai, mint háború közben a hősiesség vagy a kegyetlenség. Ahogy Jókai a polgári élet aránylag békés viszonyai közt mutatja be ezt a török-magyar világot, efféle elbeszéléseiben a sohasem hiányzó adomái levegő a való élet fuvallatát is mindig megéreztetni velünk.

Négy olyan debreceni vonatkozású elbeszélése van Jókainak, melyben törökök is szerepelnek; *A struccmadár*, *Hogyan lett Dull Mihály uramból Rác János?* *A mennyel parittyakövek*, *A debreceni kastély*.

A *Struccmadár* c. elbeszélés egyik legjellemzőbb példa Jókai költői képzeletének alkotómódjára. Megakad a szeme a következő jegyzőkönyvi mondaton: „A törökök struccmadarat hozának városunkba, mutogatás végett, mely ugyanitt meg is halt”.¹ Erre az egyetlen „történeti” adatra támaszkodik az egész mű. ebből a parányi magból sarjad ki az egész cselekvény. Debrecenbe struccmadár kerül, ez a messzeföldről való, afrikai különlegesség (amely egyébként kánikula idején a hortobágyi pusztán talán nem is érezné magát nagyon idegenül) s Jókai képzelete rögtön megszövi a maga romantikus meséjét a furcsa madár és bánatos gazdája köré, aztán magyarázatot arra nézve is, mi okozta a strucc halálát. Míg a debreceni emberek a piactéren ámulattal nézik az afrikai csodaállatot és a szerencsétlen néger ex-szultánt: a felnőtt korú magyar olvasó azalatt inkább más látványosságban gyönyörködik: abban az élettől duzzadó csoportképben, melyet Jókai a debreceni piac jellegzetes közönségéről fest. E közönség legjellegzetesebb alakjai a kofák, ezek a „tenyeres-talpas delnők”, „kiknek testi terjedelme élő tanúbizonyosága annak, hogy Debrecenben leghamarabb eltörölték a börtöt”. A kofák közül is kimagaslik, a szó egyenes és átvitt értelmében egyaránt, Koppánné ifiasszony, kukorica-

¹ Így idézi Jókai. Helyreigazítja, illetőleg a jegyzőkönyv szövegét szó szerinti pontossággal idézi Oláh Gábor („Jókai és Debrecen”. Irodalomtört. Közlem. 1906. 142. 1.): „Struccmadarat hozván az törökök városunkban látásnak okáért, ugyanitt városunkban megholt”. Városi jkönyv 1673. dec. 9-ről. — V. ö. Szücs István i. ni. (II. k.) 642. lap, jegyzet.

áruló kofa, aki életkorára nézve ötven-hatvan év közt van ugyan, de az „ifiaszony” címből sohase vénül ki. Koppánné gyarapítani akarván amúgy sem közönséges tekintélyét a piaci kofák, taíyígások és ácsorgó emberek előtt, néhány török szót kiabál a struccmadár felé, így próbálja még kívánatosabbá tenni a mindent lenyeldeső, falánk madár számára azt a sajtdarabot, ameyet láncon függő, csillagos nyelű bicskája hegyére tűzve, magasra emelt karral, kínálgat neki. A strucc oly mohón kapott a sajthoz, hogy vele együtt a bicskát is beharapta. Koppánné, kitűnő debreceni gyártmányú bicskáját féltve, minden erejével kirántani igyekezett azt láncánál fogva az óriás madár szájából, ez azonban makacsul ellenkezett s a dulakodásnak az lett a vége, hogy a lánccsal elszakadt, Koppánné hanyatt vágódott az asztal tetejéről egy tojásáruló kofa portékája közé, a drágaszép bicska pedig egy pillanat alatt eltűnt a strucc gyomrában — s másnapra megölte szegényt. A fogoly néger szultán számára a szabadságot jelentette a strucc halála, mégsem tudott neki örülni; úgy érezte, mintha testvérét vesztette volna el. ... Azóta évszázadok zajlottak le, a török szultán már rég nem olyan nagy úr, hogy legyőzött uralkodókat küldjön szégyenútra Magyarországra, a világon talán minden megváltozott, de a debreceni piac jellegzetes alakjai még a Jókai idejében is mintha személyükben is ugyanazok volnának, mint kétszáz esztendővel azelőtt. Koppánnét a *debreceni lúnátikusbam* Dudásnének hívják, de a kettő ugyanaz s 1849-ben a piacra naponként bevásárolni járó Jókai bizonyára sokszor megállt a sátra előtt az akkori Koppánnének vagy Dudásnének. Nagy igazság is van abban, hogy az alsóbb néposztály tagjainak élete, gondolkodásmódja, szórakozásai lényegileg azonosak maradnak nemzedékek hosszú során keresztül, Jókai tehát jogosan érvényesítette saját személyes megfigyeléseit egy régi tárgyú debreceni életkép megrajzolása alkalmával. A kép nagyon keveset kopott kétszáz év óta; mindössze az a néhány török szó kallódott el a debreceni kofák szókincséből. Azok között a valósággal élt török főemberek között, akik szerepet játszottak a magyar történetben, van egy ismert nevű katona, akit Jókai feltűnően sokszor felléptét regényeiben és elbeszéléseiben: Kucsuk Mehmet váradi basa. A történetírók általában nem valami hízelgő véleményt mondanak róla, gonosz indulatú, kegyetlen embernek ítélik. Jókai eleinte, az *Erdély aranykora* és a *Török világ Magyarországon* c. regényekben, gáncs nélküli lovaggá eszményítette. Később a szaktudomány szigorú *ítéleteit*

olvasva, igazibb mivoltában is bemutatta Kucsuk basát, így beszélvén róla a *Mennyei parittyakövek* elején: „ez a hóbortos török...” De véglegesen tisztázott meggyőződés nem alakult ki reá vonatkozólag lelkében, s a Dull Mihályról szóló novella Kucsuk basája már ismét rokonszenves ember, aki kedélyes jóakaratot tanúsít a magyarok iránt; mindössze az a hibája, hogy az aranypénzt nagyon szereti.

Jókai humorát egész kedvességében tükrözi a *Hogyan lett Dull Mihály uramból Rácz János?* című „debreceni krónika” A nagyon is adomaszerű cselekvénynek némi történeti *színezetet* ad két név: a váradi basáé és a debreceni bíróé: Kucsuk Mehmet és Balyik András. A basa tizenkét csauszt küldött Debrecenbe s ezek közül egy a Dull házánál kapott szállást. Míg a debreceni férfiak kint voltak a szőlőskertben szüretelni, azalatt a csausz szerelmi ostrommal zaklatta Dull Mihály szép feleségét. A derék és hű menyecske nem vesztette el a fejét, hanem hirtelen vizet öntött egy csomó oltatlan mézre, az így támadt gőzfelhőt füstnek gondolták a szüretelő férfiak s tűzvészt sejtve hazarohantak. A hazaérkező Dull Mihály a feleségét ölelgető csauszt csak úgy vaktában ököllel fejbe vágta, s szörnyen megijedt, mikor látta, hogy a fejbekölintés halálos volt. Sietett a bíróhoz s őszinte vallomást tett az akaratlan gyilkosságról. A bíró, Balyik András, nagyon kedvelte a derék, szelíd Dull Mihályt, de azt is tudta, hogy a váradi basa kegyetlen büntetést követel a csausz gyilkosára. A nehéz helyzetben nem lehetett másként segíteni, csak furfanggal. A bíró maga elé vitetett egy Rácz János nevű rabot, aki elvetemedett gazságai miatt kínvallatás utáni kivégzésre volt elítélve. Azt mondta neki, hogy a kínzástól megszabadul, ha azt vallja magáról a kivégzés előtt, hogy Dull Mihály a neve és hogy ő ölte meg a török csauszt. Rácz János örömmel beleegyezett a bíró tervébe. Ekkor aztán a bíró alázatos levélben tudatta a váradi basával a csausz halálát s kérte, hogy küldjön valakit Debrecenbe, aki szemtanúja legyen a csausz gyilkosán végrehajtandó példás büntetésnek. A basa maga jött Debrecenbe, mert élt a gyanúperrel, hogy a megbízottját rászedné a debreceni előljárásság. Nagy tisztelettel fogadták s szemeláttára megkezdték az ítélkező eljárást... Mikor két darabont elővezette a rémültében járnai sem tudó Rácz Jánost, a basa roppantul elcsodálkozott. Hát ez volna az a Dull Mihály, aki egy ütéssel meg tudott ölni egy csauszt? Bíró uram közbeszólt: „Összehúztam a jámbort a félelem és magábaszállás.” S ezért a madárijesztő

pofáért nem akarta a menyecske a derék csauszt megcsókolni? „Nagyon virtuosos a jámbor”, magyarázá a bíró. Minthogy az ál-Dull Mihály mindent magára vallott s a halálos ítéletben megnyugodott: végrehajtották rajta az ítéletet. A basa nagyon meg volt elégedve s továbbra is ott maradt a helyén, figyelve a főbenjáró többi bűnügy tárgyalását. Bevezetnek egy derék, szép szál embert, megállapítják róla, hogy Rácز Jánosnak hívják s hogy sok gaztettéért megkínzgatás utáni kivégzést érdemel. „A basa csóválgatta a fejét; ez törökül sem lehetne jobban”. De az ítélet Záradéka szerint Rácз János azt vallotta, hogy elásott kincset tud egy helyen s ha elengedik neki a halálbüntetést, kész a pénzt előszolgáltatni s ennek egyharmada az egyházat, másik harmada a várost, harmadik harmada pedig a váradi vezérbasát illetendi, — ezért a városi tanács az elítéltnek való megkegyelmezést javasolja. „A basa még jobban csóválta a fejét”; „nagy selmák vagytok ti valamennyien”, mormogá, de mikor megtudta, hogy a szóbanforgó pénzösszeg harmadrésze kétszáz darab aranyat jelent, hát odaszól „Rácз János”-hoz: „No, nem bánom, maradj élve, sem mirevaló, nekem nem vétettél. Van-e feleséged?” Igen, van felesége, Dorka a neve; rögtön be is hozzák. Mikor az asszonyt meglátja a basa, e szavakkal fejezi ki részvétét a hóhér keze közül megmenekült vádlott iránt: „No hiszen, Rácз János, meg is vagy te akkor jobban büntetve, mint Dull Mihály, akinek a fejét levágták.” Még az előljáróságtól javasolt egy esztendei fogságot is kitorlote az ítéletből; „fiam, csak eredj te haza szépen s élj a feleségeddel együtt, az a te árestomod”. — A bíró furfangja tehát sikerült, az igazi Dull Mihály egy kis névcsere árán megszabadult nemcsak a fejesztéstől, hanem a börtöntől is. De a névcsereének az a kérlelhetetlen következése volt, hogy Dull Mihálynak együtt kellett lagnia a rút és iszákos Dorka asszonnyal, a maga igazi, hites, kedves feleségére ellenben rá sem volt szabad néznie, mert a basa előtt így is gyanús volt az egész dolog s titokban nagy figyelemmel kísérte annak fejleményeit. Hallotta, hogy a kivégzett Dull Mihály házát a törvény parancsa értelmében földig lerombolták, Dull Mihályné pedig gyászruhát öltött s hazament az anyjához. Néhány hét múlva a város eladott egy elkobzott házat ötven magyar forintért Rácз Jánosnak. „Ahá! kezdődik már; monda magában a basa.” Egy hónap múlva Rácз János válópert indított a felesége ellen; tizenkét tanúval bizonyította az asszony hűtlenségét, amit különben maga Dorka sem tagadott. „No, nézze

meg az ember, mit találtak ki a semmirevalók! monda erre a basa: az a vén asszony még hűtelen az urához s maga is megvallja szépen.” A consistorium elválasztotta Rácz Jánost a feleségétől, félév múlva Rácz János feleségül kérte özv. Dull Mihályt és meg is kapta. Ekkor a basa levelet írt a debreceni bírónak: „Már megcsaltatok, azt látom, egészen; hanem legalább küldjétek nekem is a lakadalmi kalácsból.” Kapott is olyan kalácsot, hogy ötven tallér volt belesütve. Viszonzásul a basa arannyal hímzett bársony nászkendőt küldött a menyasszonynak, olyat, hogy megért száz aranyat... így háritotta el a bajt a városról s egy derék házaspárról Balyik András debreceni bíró bölcsessége.

Íme a „krónika” elnevezés átlátszó kerítése mögött az adomának, sőt mondhatni: a népmesének friss üdőségű virágos kertje! Köröskörül a világtörténelem egyik legzivatárosabb korszakának fellegei tornyosulnak, de a Jókai krónikájának virágos kertecskéjébe csak termékenyítő permeteg hull alá azokból s lesz a derűs humor csillogó harmatává. Epen a gyermeteg naivság legfelső foka teszi oly kedvessé ezt a történelmi nevek hitelével kacérkodó mesei eljárásmodot, mely aztán maga is pompásan mulat a saját naiv mesélő hajlamán. Észre sem igen vesszük, hogy elvégre agyonütött török nőcsábító és vérpadon kimúlt gonosztevő is szerepel ebben a históriában: a megokolás tudatos művészete szinte a felismerhetetlenségig felolvad a népmesei képzelet naiv humorának a nedvében s a borzalmas események hatása megnyugtatóvá enyhül; hiszen a csasz halála oly pillanatnyi hirtelenséggel következett be, hogy a „gyilkos” maga csudálkozott rajta legjobban, az áldozatnak meg ideje sem volt szenvednie. Ami pedig Rácz Jánost illeti, ő voltaképpen meg sem érdemelné azt a kíméletet, amelyet a földi igazságszolgáltatás tanúsít iránta, mikor a kegyetlen kínzás alól felmenti; neki az a nagy szerencse jutott osztályrészül, hogy Jókai költészetének a tündérhonába került, ahol a halál sem fáj annyira, mint a valóság világában. Annyi bizonyos, hogy Rácz János nagyon meg van elégedve a reá rótt büntetéssel, hát akkor miért sajnálkoznék rajta az olvasó? Viszont hogyne sajnálkoznék Dull Mihályon, akinek néhány hétig egy fedél alatt kellett lakni Dorka asszonnal! Mily kedvesen valószínűtlen a bíró egész furfangja a félelmes váradi basával szemben, de a komikai cselekvény egész épülete mennyire azon az egyetlen „történelmi szilárdságú oszlopon nyugszik, hogy Debrecen csakugyan sokszor volt kénytelen a török fennhatóság nyers ereje ellen a furfang

politikájával védekezni. Igen — mondaná Jókai — Debrecen exotikus világában a leghihetlenebb mese is legfeljebb „valószínűtlen”; ami pedig másutt valószínűtlen volna, azt itt egészen természetessé teszik számunkra a különleges viszonyok. Jókai a „debreceni” jelzőt csakugyan majdnem egyértelműnek veszi a „kivételes”, „különleges”, „furcsa” szókkal; a valóban közmondászerű „debreceni szem”-féle szólásmódon kívül a „debreceni ész” és a „debreceni nyugalom” úgy szerepel Jókainál, mint valami közismert külön fogalom.¹

Balyik András tehát nagy mester volt a veszedelmek tapintatos kikerülésében; nem vitte kenyértörésre a dolgot a váradi basával szemben s a basa is szemet hunyt — ha nem is egészen ingyen — a bíró csalafintasága felett; így jól megfértek a két ember egymással. Igen ám, de Kucsuk váradi basa, „ez a hóbortos török” nem mindig volt jó kedvében, hanem vad haragja gyakran tette izgágává és kegyetlenné. Viszont a debreceni bírói székben sem mindig olyan alkalmazkodó ravaszgú diplomata ült, mint Balyik András. Például Dobozi István, Debrecen legkiválóbb bírójának egyike, „maga is kurta nyakú, hamar tűzbe jövő ember volt” s a Kucsuk basa durva fennhézájása hamar elfogyasztotta benne a türelmet és felébresztette a dacot. Egy ilyen dacos cselekedete van elbeszélve Jókai *Mennyei parittyakövek* c. novellájában. Egyszer, mikor Kucsuk teljesíthetetlen követelődzéssel állott elő és fenyegetésül hadat vezetett Debrecen ellen, Dobozi a városban lakó asszonyokat és lányokat szekérre ültette s az ötszáz szekérből álló karavánt elküldte Tokajba, a basának pedig megüzente, hogy fegyveres támadás esetén az egész várost felgyújtatja, ők maguk más helyre költöznek, feleljen aztán majd a basa a szultánnak a jó adófizető város pusztulásáért. Kucsukot majd megette a méreg, de a szultán haragját nem mervén magára vonni, seregével szégyenszemre hazavonult. A bosszúvágy azonban nem hagyta nyugton, ezért Badrul bégnek, az afrikai szerezcsen lovasok vezérének megparancsolta, hogy csapatával álljon lesbe és a Tokajból hazafelé szekerező debreceni nőket kerítse kézre... Csakugyan jön is a hosszú

¹ Laszkó Jeromos a debreceni előjárók közül csak Szécsi Györgyöt nem tudta törbe csalni, mert ez „igaz debreceni ésszel ekképen okoskodék ...” stb. *Fráter György* II. k. 114. 1. „A debreceni ész jól sejtette a veszedelmet...” stb. *Eget vívó asszonyszív* 13. 1. „— Nagy baj van!” mondta az öreg Gubádi a fiának. „— Majd kisegít belőle az Isten, viszonzá debreceni nyugalommal István diák...” *Virradóra* (Két menyegző) 128. 1.

szekér-karaván, rajta Debrecen védtelen női lakossága, mit sem sejtve a reá ólálkodó nagy veszedelemről; némelyik *szekéren* csupa leány ül és dalolnak szép, szomorú, rabsírató, hazafias nótákat, közben pedig gyönyörködnek a pusztai délibáb varázslatos játékában... s egyszerre csak rettentő látvány állítja el szívük verését: szemben velük, a látóhatár szélén kapaszkodik a dombra lóháton egy ördögi rémalak, nyomában egész sereg, hasonló lovas sátánokból. A lesben álló Badrul bég t. i. álmában sem hitte volna el, hogy oly óriási távolságból megláthassa őket valaki. De az alföld délibábjá megteszi azt a csodát, hogy a látóhatár mögött levő tárgyakat fölemeli és megnagyítja, úgyhogy pl. a Hortobágy túlsó széléről olyankor meg lehet látni Nádudvart, Nagyvíánt... A kábító rémület első rohama után az ötszáz szekér irányt változtatott és nagy kanyarodót téve menekült. Badrul bég alig bírt a dühével, mikor látta, hogy a nők karavánja nem fut immár karjai közé. Lóhalálában utánuk eredt hát a vad szerecsen sereg, — s most már igazán meg nem mentheti őket földi hatalom. De megmentette az ártatlan üldözötteket az — ég! Hirtelen rettenetes nyári zivatar keletkezett, amilyen csak a Debrecent környező végtelen síkságon tudja kidühöngeni magát istenigazában, s egyszerre csak megeredt olyan jégzápor, amilyen még azon a vidéken is a legritkább jelenségek közé tartozik: buzogányfej nagyságú jégdarabok miriádjai szakadtak rá a rablósegregre s hosszú ideig tartó zuhogásukkal összetörték azt úgy, ahogy semmiféle emberi ellenség el nem tudott volna vele bánni; lovak és katonák agyonvert és összegázolt holttetemei hevertek szanaszét, az életben maradottak nagy része pedig féltébolyodottan futott el a pusztaság végtelenébe, — mire a bég úgyahogy össze tudta szedni serege roncsait: a debreceni nők — akik a vihar színhelyén kívül voltak — rég megmenekültek... A kétségbeesett Badrul nem tehetett egyebet: vasládákat rakatott tele a földön vastag rétegben heverő jégdarabokból, ezekből a mennyei parittyakövekből, amilyeneknek sem ő, sem a pálmatermő Aethiopia többi szülöttje soha hírét sem hallotta. Ezekkel akarta igazolni a rettegett váradi basa előtt, hogy a kudarc oka nem gyávaság volt, hanem Allah csodás büntetése. Persze mire Váradig jutottak Badrulék, a rekkenő hőség akkorára rég elolvasztotta a vasládák jégtartalmát, a víz is kifolyt és kiszáradt belőlük. Az indulatos basa aztán kivégeztette az üres ládák előtt hüledező haramiábeget.

Ez a novella az előbbinek édes testvére, nemcsak tárgyi

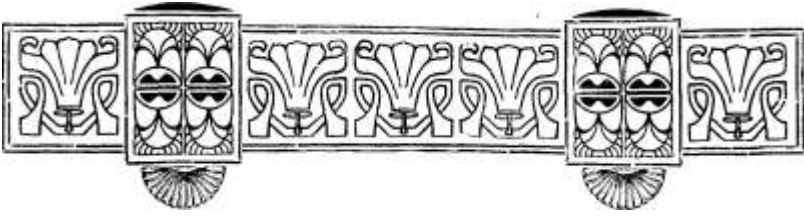
vonatkozásaiban, hanem egyéb szempontból is. A debreceni bíró itt is kifog; a váradi basán, s mikor ez nemtelen módját tervezi a bosszúállásnak, maga az égi gondviselés avatkozik a dologba és még csúfosabb kudarccal sújtja a gonosz török zsarnokot. Népmesébe illő naiv világnézet lengi át *ezt* az elbeszélést is, melynek utánozhatatlan egyéni bája épen abban az egyébként igen kockázatos írói eljárás módban van, hogy a kifejeletnek csodaszerű motívuma realiztikus megokolásra támaszkodik: a magyar alföldön a pusztító jégeső gyakori természeti tünemény s a Hortobágy közepén nem is igen lehet előle védelmet találni; az Afrikából nyakunkra küldött szerezcsenek pedig talán csakugyan először láttak és szenvedtek ilyesmit életükben s így lélektanilag is megokoltnak tekinthető a rémületök, megfutamodásuk s Badrul védekezésének a naiv módja. De voltaképen az egész motiváció itt is így foglалható össze röviden: Debrecen vidékén történt ez a furcsa eset, s ha ezt tudjuk, *mindjárt* nem is tűnik fel olyan hihetetlennek; Debrecen különleges éghajlata, különleges politikai, hadászati *nehéz helyzete*, az ettől kifejlesztett hol ravasz, hol dacos kormányzati bölcsesség és — last not least — a Jókai világnézetében egyébként is különleges szerepet játszó vallásos hit szépen megérteti velünk az egész cselekvényt. A színhely egyik természeti különlegességét, a pusztai vihar egyik fajtáját, illetőleg mozzanatát: a forgószelet bemutató részlet: a szemléltető, sőt megszemélyesítő művészi leírás remeke.

A *Debrecen kastély* c. elbeszélés cselekvényének is van egy kis történeti magva: az az 1630 márc. 15-iki csata, melyben az I. Rákóczy György pártján levő ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid serege Debrecen közelében, Rakamaznál tönkrevverte II. Ferdinand nádorának, Esterházy Miklósnak a csapatait, aki megidősb Bethlen István erdélyi fejedelemsége mellett kardoskodott. Zólyomi Dávid már hónapokkal a csata előtt Debrecenbe hozta és itt tartotta katonáit, könnyen elhihető tehát erről a különben is hevesvérű és kalandor természetű emberről, hogy Debrecen előljáráóságát a hagyományos városi politika óvatos semlegességétől eltéríteni igyekezett s fegyveres beavatkozásra buzdította őket, úgy, amint Jókai elbeszélésében Igyártó Mihály tekintélyes tanácsstag *idézi* Zólyomi érvelésének lényegét: „Ti *debreceniek*, nem törődtek az *ország hajával*, tinektek csak arra van *gondotok*, hogy jó nagy hasat neveljete, ti nem segítítek sem a császárt, sem a fejedelmet; akármelyik győz, az tinektek mindegy, csak ti jól

legyetek lakva; nem is hisszük, hogy ti is Árpáddal jöttetek volna ki; a tatárok felejtettek itt benneteket; azokból lettetek!” Mint-hogy Debrecen óvatos politikáját így is lehetett értelmezni, azért Keresztszegi István másodbíró a semlegességi álláspont legfőbb képviselőjét, Igyártó Mihályt száműzette,¹ (pedig az Igyártó leánya és Keresztszegi szerelmesek voltak egymásba s később egybe is keltek), a várost pedig a háborúba való tetteges beavatkozásra bírta I. Rákóczy György érdekében. Hogy mi lett volna e lépés következménye Debrecenre nézve vereség esetén, nem tudhatni; mert szerencsére Rákóczy fejedelemé lett a győzelem s így Debrecené is. De Igyártó a győzelem után is fanatikus jóhiszeműséggel és bátorsággal követelte a semlegességi politika álláspontjára való visszatérést. Jókai novellájában a cselekvény bonyodalma e két egyformán derék és elszánt debreceni polgárnak, Igyártónak és Keresztszeginek egymás elleni szívós küzdelméből áll ki s végül mégis csak a hagyományos politika győzedelmeskedik, mely századokon át fenntartotta és országos jelentőségre emelte Debrecent, az a politika, mely a kultúra békés mezején végzi hódító műveleteit ... Ez a novella sokkal bonyodalmasabb meséjű, mint a többi, tele van meglepetéssel, váratlan fordulatokkal, összeesküvők titkos gyűlésével, folytonos életkockázattal stb., de a téma elgondolásának ez a túlcsigázottsága nem válik a mű előnyére esztétikai szempontból sem, a debreceni vonatkozások szempontjából még kevésbé. Ezt a Debrecen területén lezajló történetet nem érezzük a városra nézve jellegzetesnek. Ilyen „földalatti”, ádáz fanatizmusú, harc-ímádó emberek akadhettek e város falai között, de sorsát nem irányították; a történelem nem tud róla, hogy a rakamazi csatában Debrecen lakossága, iparos céhek szerinti tagoltsággal, tettegesen részt vett volna. Egyébként az egész elbeszélésben a legügyesebb részlet épen a rakamazi csata leírása. Jókai előadása szerint az egész csata sikerét az az oldaltámadás döntötte el Rákóczy serege javára, amelyet a kollégiumi diákság humanisímus Ormándi vezetése alatt hajtott végre éjszakának idején egy mocsáron keresztül, úgy, hogy a szekerek fenékdeszkaikat kötötték a talpuk alá. — Ezt a novellát is debreceni tárgyú többi társához kapcsolja az a körülmény, hogy a novella címét megadó „deb-

¹ A város csakugyan száműzött egy Igyártót a Jókai elbeszélte okból és módon. De ez csaknem egy évszázaddal korábban, 1547-ben történt s a száműzöttek a keresztszeve nem Mihály, hanem Albert. Lásd Szűcs István i. m. (II. k.) 647. 1.

receni kastély” egy *egészen* különleges, igazi exotikus hely; nincs gazdája, mert sokan akarnák magukénak, ezért hosszú idő óta per alatt van, a per eldőltségéig pedig Debrecen város a tájékára sem enged senkit, „még majd megvehetnék a városon a sok évi használatot, ha valaki rátenné a lábát”. „Ilyen kétséges birtokú jószágok még a múlt évtizedben is voltak hazánkban — írja Jókai ez elbeszélés folyamán, 1861-ben — mint egy havasi völgy Erdély és Magyarország között, melyre soha birkanyáj és kaszáló ember nem vetődött s melyet messzeföld fűvészei mint a botanika Eldorádóját ismerték . . .” Ilyen földrajzi és jogi kuriózum a „debreceni kastély” is, — ezzel a tulajdonságával fogta meg Jókai képzetét.

V.

Debrecen történetének szomorú különlegessége: a tűzvész gyakori végzetes pusztítása. „Mindenütt borzalom a tűz, de kétszeresen az Debrecenben”, mondja Jókai. Hiszen a régi Debrecenben alig volt másforma ház, csak vályogból épült s náddal fedett. A nádtető rendkívül könnyen gyúlad nyáron s a debreceni nyár fogalma az aszályéval van szorosan egybekapcsolódva, a vízhiány mindmáig legnagyobb átka Debrecennek, Elképzélhetjük, micsoda pusztítást vihetett véghez egy-egy tűzvész Debrecen sokezernyi lakosságának nádtetejű házaiban. Különbem nem kell a képzelődésre bízunk magunkat, hiteles feljegyzések minden képzelődésnél hübb és megdöbbentőbb képet adnak Debrecen tűzi veszedelmeiről. Az efféle feljegyzések gyakorisága méltán feltűnt Jókainak s érthető, hogy debreceni vonatkozású költői műveiben a cselekvény legfontosabb indítékai között szerepel Debrecen tűzveszélyes helyzete s az a különleges szigorúság, melyre ez a helyzet a gyújtogatókkal szemben kényszerítette a debreceni törvényes büntető eljárást. Különösen két elbeszélésről kell itt szólnunk: *A gyújtogatóról* és a *Két menyegzőről*,

A gyújtogató c. novellához a tárgyi adatokat a város *jegyzőkönyvéből* vette Jókai. Ott van megírva az a bűnügyi tárgyalás, melyen a debreceni elöljáróság 1656 április 15-én egy férfi és három női vádlott gyújtogatósi ügyében végzett vizsgálatot és hozott ítéletet. Mind a négy vádlott cselédsorból való: Bereczk Márton, Dobos Kata, Szikszói Dorca, Apáthi Anna. A három leányt Bereczk bujtotta fel a bűn elkövetésére, pénzt, gyűrűt és gyújtószerszámot adva nekik; Bereczk pedig Vértesi Szöcs Istvánt s

ennek két társát nevelte meg felbujtóiu. A tűz április 2-án ütött ki s a város nagy részét elpusztította. Az ítélet a jegyzőkönyvben így van megörökítve: „. . . Mivel nem szántak és nem irtóztak ilyen keresztyén várost tűzzel rontani s porrá-hamuvá tenni, — amint maguk nyelve vallása mutatja a vádlottaknak, — azért ilyen rettenetes cselekedetekért magok okai veszedelmeknek. Tetszett azért a törvénynek, hogy ez istentelen cselekedetekért mind az három vádlottakat szekérre kötözvén, utcánként szerteséjjel meghordván, tüzes fogóval mentül szörnyebben megfogdostassanak, kénoztassanak és annak utána mint égetők, kik másokat tűzzel rontottak, magok is tűz miatt emésztessenek és vesszenek tűzben el is. Bereczk Márton pedig nyárson süttessék meg.”

Tehát négy fogyatékos értelmű, közönséges felbérelt gonosztevőről van itt szó. Ezen a jegyzőkönyvi nyersanyagban Jókai képzetele nagyarányú és merész változtatást eszközölt a művészi érdekeltség szempontja érdekében. A három női vádlott közül mellőzött, novellájában csak Apáthi Annát és Bereczk Mártont szerepelteti. Apáthi Anna gyújtogatás vádjával terheltén áll bírái előtt. Csodálatos eset ez, mert hiszen Anna gazdag és istenfélő polgárleánya. Nem is pénz csábította bűnre, vallja a vádlott, hanem valami megmagyarázhatatlan és leküzdhetetlen szenvedély, mely a tűzvész látásában találja gyönyörűségét. Minthogy a leány ilyen nyíltan elismerte bűnösségét, kimondatott rá a halálos ítélet s végrehajtatott rajta olyan módon, ahogy a fentebb idézett jegyzőkönyvi adat előírja. Annál megrendítőbb hatású volt ez a kivégzés a nézőkre, mert a tizenhateves, szép nyúlánk természetű, halvány arcú, szelíd kékszemű leány bámulatos önuralommal tűrte a kínzást s az égő máglyán zoltárt énekelt... E szomorú eset után nemsokára megint tűz ütött ki a városban, de sikerült is rögtön elfogni a gyújtogatót Bereczk Márton személyében. Ez, miután hiába próbálta megvesztegetni öreit és ilyen módon megszabadulni, végre őszinte vallomást tett. Azon kezdte, hogy a nemrég kivégzett Apáthi Anna teljesen ártatlanul halt meg. Anna szerette Bereczk Mártont, de apja azt mondta, hogy leányát nem adja paraszthoz, hacsak legalább kétezer aranyat érő vagyona nincs. Bereczk nem tudván becsületes úton ekkora pénzösszegre szert tenni, titokban mordályégetőnek adta el magát, bérlett gyújtogatóvá lett kétezer aranyért. Mikor ezt Anna megtudta, magára vállalta a gyújtogatás bűnét, „hogy azt az embert, akiért szerette az életet, megmentse az üldözéstől, s talán azért is, hogy aki megutáltatta

vele az életet, a helyett meghaljon”. Bereczk Márton végignézte Anna megkínzását és megégetését, már-már nyelvén lebegett a kiáltás: „ne bántsátok! ő ártatlan, én vagyok a gyújtogató!”, de nem volt bátorsága ezt megtenni. A leány halála után Bereczk rettenetes bosszút fogadott magában Debrecen ellen, porrá akarta égetni az egész várost. De mindjárt szándéka kezdetén elfogták s vallomása során megrendítő felfedezéseket közölt az ú. n. mordályégetők elvetemedett szövetkezetéről, melynek borzalmas merényletei az ország minden vidékére kiterjednek. E vallomással Bereczk nagy szolgálatot tett Debrecennek, ezért a nyáron való megsütést kívánó ítélet enyhébbre módosult: Bereczket egyszerűen lefejezték s azután égették meg. A nála talált kétezer arany tűzkárosultak javára fordítottatott.

Így próbálja Jókai megmenteni érdeklődésünket a máglyán kivégzett két debreceni gyújtogató jelleme iránt. Nem megrögzött gonosztevők, hanem az egyik: önfeláldozó mártírja, a másik: szerencsétlen elkárhozottja a legegységesebb hatalmú emberi szenvedélynek, a szerelemnek. A „mordályégetők” bünszövetkezetéről az egykorú emlékiratok is beszélnek, ez a motívum tehát némi történeti színezettel vonja be a cselekvény háttérét. Különböző ez az inkább gyöttrő, mint gyönyörködtető hatású elbeszélés művészi érték dolgában sem mérkőzhetik azokkal a művekkel, melyeknek vagy alapszínét vagy legalább fényes színfoltjait Jókai humorának aranyzománca képezi. Talán legérdekesebb része *A gyújtogató* c. elbeszélésnek az a *bevezető* pár lap, amely Apáthi Anna vallomását foglalja magában. Ez a túlzóan romantikus jellegű novella ezen a ponton a naturalizmus ízlésével és tárgykörével érintkezik: az emberi természet perverzitását rajzolja, a piromániának nevezeti szenvedély uralmát, mely a gyújtogató bevégezése után ép oly gyötrelmes sivárságú érzéssel bünteti a lelket, mint amilyen ellenállhatatlan vágynak az izgalmával hajtotta előbb a bűnös merénylet elkövetésére. A romantikus költészet csupán a kifürkészhetetlen végzet rosszakaratú hatalmát szokta példázni az efféle beteges szenvedély rajzával, Jókai is így tesz, a naturalizmus ellenben a psychopathologia egész tudományos műszerkészletét mozgósítani szereti ilyenkor, valóságos orvosi megállapításokat adva az emberi idegeit rendellenességeiről.

A *Két menyegző* c. másik elbeszélés Jókai legszebb művei közé tartozik. Cselekvényét a Romeo-Julia-féle téma paródisztikus, illetőleg adomái kedves változatának mondhatjuk. Két Péterfia-

utcai szomszéd: Gubádi Márton és Csukási Orbán régi ellenségei egymásnak. Örökös szitkozódásuk, mellyel egymást nyílt utcán gyalázták, olyan megbotránkozást okozott a városban, hogy az előljáráóság fegyelmi eljárást indított ellenük s határozatilag rájuk parancsolt, hogy eddigi csúf viselkedésükkel hagyjanak fel, mert amelyikőjük a másikat ezentúl csak egy illetlen szóval is megsértené, az köteles a szegények javára a város pénztárába kétezer forint pénzbírságot befizetni. Kétezer forint abban az időben hatalmas összeget jelentett s a két civakodó szomszéd bizony vigyázatosabbá lett beszédében; mindegyik azon mesterkedett, hogyan tudná a másikat olyan sértő kifejezésre ingerelni, amiért aztán ez kénytelen legyen alávetni magát a városi tanács szigorú végzésének. Eleinte gúnyos udvariasság mezébe bujtatták egymás elleni csípős, bosszantó megjegyzéseiket. Minthogy azonban egyikőjük sem tudta a másikat kihozni a sodrából, végre Gubádi furfangos tervet eszelt ki. Elment szomszédjához, Csukásihoz, akinek volt egy szép, fiatal, szemérmes hajadonleánya, Evike, és ott sértően fölényes, leereszkedő modorban megkérte a fia számára Csukási-tól „az Evi leányzó” kezét, tudva, hogy már ez az „Evi leányzó”-féle címzés halálos sérelmet jelent egy debreceni polgárra nézve» aki még hozzá nemesember is. Biztosra vette az öreg Gubádi, hogy szomszédja most olyan tette vagy szóra vetemedik mérgében, ami kétezer forintjába fog kerülni s nevetség tárgya lesz az egész városban. De meglepődve kellett tapasztalnia, hogy Csukási semmiféle haragot nem mutatott, hanem tüstént kijelentette, hogy ha Gubádi uram a fia számára mindenáron „az Evi leányzó”-t akarja feleségül, hát világért sem rontja el a kedvét s beleegyezik a tervezett házasságba ... Mikor aztán az egyelőre kellemes csalódásban levő Gubádi a fiával és a pap-násznaggyal megjelenik Csukásiéknál, hogy az ünnepélyes eljegyzés megtörténjék: Csukási odavezeti a vőlegényhez — Tarka Vicát, a Csukási tanyáján lakó juhásznak a rosszhírű leányát, aki erkölestelen életmódja miatt ki is van tiltva a város területéről; odavezeti a vőlegényhez a menyasszonyt e szavakkal: íme itt van az „Evi leányzó”!... Az öreg Gubádi tehát kegyetlenül megjárta rosszakarató furfangjával. Dehát ez a megszégyenülés még csak hányán lett volna. Hanem nagyobb baj is támadt a leánykérés szerencsétlen ötletéből. Mert mikor a vőlegény, Gubádi Pista, akit kölcsönös szerelem fűzött Csukási Évikéhez, a szégyentől felháborodva el akart távozni, a Csukási otromba nagytestű és izgága

természetű öccse, Pongrác, útját állta, veszekedést kezdett s a fiatal Gubádi egyszer csak véletlenül úgy találta állkapcán ütni ellenfelét, hogy ez mindjárt meghalt. A gyilkossá lett szerencsétlen ifjú egy perc alatt úgy eltűnt, mintha a föld nyelte volna el. Sehogysem tudták kézrekeríteni, pedig már *kétezer* forint vérdíj is ki volt tűzve a fejére, mert mindenki azt hitte, hogy az ugyanakkortájt napról-napra megismétlődő borzalmas gyújtogatás az ő műve.. . Szegény Gubádi Pista azonban teljesen ártatlan volt e nagy bűnt illetőleg. Az akaratlan gyilkosság után semerre se tudván elmenekülni, ott maradt a Csukási-udvaron s egy göré padlásán húzódott meg. Senki sem tudott a legény otlétéről, csak Évike, ő látta el titokban ennivalóval s ennél is édesebb vigasztaló beszéddel. A gonosz gyújtogató nem Gubádi Pista volt, hanem Tarka Vica, akit a furcsa eljegyzés után kiseprűztetett a hatóság a városból s aki most ördögi bosszúját akarta kitölteni az ártatlan lakosok ezerein. Az előjáróság mindenféle büntetés elengedését ígerte annak, aki a gyújtogatót kézrekeríti. Egy viharos éjjel aztán a göré padlásán virrasztó Gubádi Pista elcsípte és az éjjeli öröknek átadta a tetten ért Tarka Vicát s ezzel az egész várost megmentő cselekedetével nemcsak büntetlenséget és nagy becsületet szerzett magának, hanem megnyerte a Csukási Orbán szeretetét, vagyis az Évike kezét is. Az elfogott Tarka Vica a törvény értelmében tűzhalálra ítéltetett. A Debrecen környékén állomásozó wallon katonatisztek, akikkel sokat táncolt és mulatott a ledér Vica, meg akarták akadályozni a leány kivégzését. De a bíró túljárt az eszükön: míg a katonaság a halálraítéltnék hitt gyászfátyolos leányt tartotta szemmel (pedig ez Csukási Évike volt, a Gubádi Pista boldog menyasszonya), azalatt Tarka Vicát lakodalmas menetté álcázott kíséret vitte ki a vesztőhelyre.

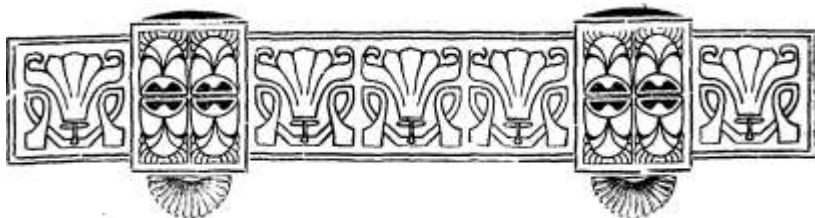
E kis remekmű varázsos hatásának egyik titka: a szomorú és vidám, a tragikus és idillikus hangulati tényezők művészi ölelkezése és egyensúlya. Egy pár odavetett vonásból megragadó igazságú történelmi háttér rajzolódik elénk. A város körül, mint rendszeren, most is idegen katonaság tanyázik; most éppen wallon lovaság a császár hadseregéből. Ezt az idegen katonaságot ellenségnek nem minősítheti a védtelen Debrecen, barátnak meg nem óhajtja; előáll tehát az a különleges helyzet, hogy a város belsejében a puritán szigorúságú törvény hónapszámra eltilt mindenféle táncot, muzsikát, virginálást, a város alatti nagyerdőn pedig vége-hossza nincs a német katonák tivornyájának s ott nincs kapósabb csemege

a leányvendégnél. Az olyan fehérszemélyeket, akiknek parázna a vérük, semmiféle törvény meg nem tudja akadályozni, hogy ki ne szökjenek a nagyerdei ledér mulatságokba, de amelyiket ilyenmin rajtacsípnek, visszatérésekor eklézsiát kell követnie; ha másodszor is erőt vesz rajta a bujaság, akkor a tanács nyilvánosan megmegseprűzteti s a városból száműzi. (Persze voltak olyan nők is, akik szerettek volna kiszökni, de nem mertek; az ilyenek aztán örökösen a Tarka Vica-féle kitiltott személyekről beszéltek, „publice nagy botránkozással, privátim nagy kíváncsisággal”) . . . A történelmi háttérnek ez az egyik fele. A másikat magának a városnak a látképe adja, a nádtetejű házak zsúfolt tömege, mely a legveszedelmesebb tűzfészekké válhatik egy kipattanó szikrától is, kivált nyári szárazság idején. E novella cselekvényének háttérében is egész utcák állnak lángban; hiába öröködik éjjel is ébren a lakosság, mindennap más-más tájékon üt ki a tűz, végpusztulással fenyegetve a várost. Bizony törvény kezére való ilyenkor az is, aki idebenn táncolni, dalolni, virginalni merne; akire pedig a gyújtogatás bűne rábizonyul, annak a számára nincs irgalom.

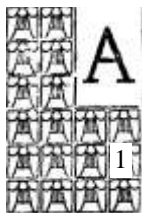
Ebből a korhű háttérből bontakozik ki a tulajdonképeni cselekvény, egy debreceni cívis „ugrató” kísérlete, mely nem úgy üt ki, ahogyan tervezője gondolta, de végül eszközévé válik az igazság győzelmének. Hogy erkölcsi igazságérzetünk legkisebb zavarba se jusson, arra nézve buzgó körültekintéssel törekszik a költői motiváció: Gubádi Pista gyilkosságba keveredik ugyan, de már maga a váratlan és meg nem érdemelt megszügyenyülés is mentséggé válik reá nézve; aztán meg a gyilkosság is úgy történt, hogy igazán alig lehet érte felelőssé tenni a fiatal Gubádit, hiszen ellenfele becsapta előtte az ajtót s nem akarta elbocsátani megalázás nélkül; Pista kirántotta kardját s „behunyt szemmel” kezdetű vagdalkozni maga körül, a hetvenkedő Pongrác valósággal beleszaladt a kardba s még így is rejtély, hogy a kiélesítetlen kard hogyan tudott halálos sebet ejteni a nagyszál ember — állkapcáján; és ha gyilkosságba esett is ez a jóra való ifjú, hát meg is szenvedett érte, heteken át halálra keresték mint országos gonosztevőt, díjat tűztek ki a fejére s ő egy góré tetején levő tyúkólban bujkált örökös rettegés közt, — íme a mesemondó így elégíti ki naiv hallgatóságának ösztönszerű erkölcsi igényeit. A halálbüntetés elől rejtőző legényt vigasztaló és titokban gondozó Évike arcképe: csupa bájos gyöngédség és harmatos üdeség. De legjellemzőbb a Jókai írói egyéniségére a novella eleje és vége: adoma kezdi és

adoma végzi az elbeszélést. A két szomszéd, akik szörnyen agyarkodnak egymásra, de a pénzbírság veszedelme lehűti hevességüket és udvarias modor alá rejtett haditerv szerint ostromolják egymást: telivérű adomai motívum, még abban az esetben is, ha szószerint kell vennünk Jókai megjegyzését, hogy t. i. a két szomszédra kimondott határozat ma is megvan Debrecen városa tanácsi jegyzőkönyvében.¹ Az elbeszélés legvégén olvasható adoma egy meg nem nevezett debreceni bíró furfangját dicséri, mellyel épúgy lóvá teszi a német hadnagyot, mint ahogy hivatali elődjei: Balyik András és Dobozi István lóvá tették Kucsuk váradi basát. A debreceni köztársaság kormányzó konzulának több esze van, mint akár a töröknek, akár a németnek: ez az önértetes tanulság hangzik ki Jókai debreceni tárgyú novelláiból, ez a közös anyajegy teszi valamennyiőjüket igazi testvérekké.

¹ Vannak ott még szigorúbb tanács-határozatok is. „Minthogy mindenféle szitkok eláradtanak az emberek között, ezért valaki Isten neve ellen való szitkokkal káromkodni tapasztaltatik, megöletessék. Aki pedig lelkével és egyéb mocskos szavakkal botránkoztat, az a kalodába tétessék vagy falóra ültetessék.” 1696 ápr. 6-iki jzókönyv. Lásd Szűcs István í. m. (III. k.) 675. 1.

VI.

Fráter György c. regény Laszky Jeromosra, illetőleg Török Bálintra vonatkozó részlete Debrecen város XVI. századi, az eddig ismertett többi novella időbeli háttére Debrecen XVII. századi történetébe kapcsolódik bele. Jókai legnagyobb szabású olyan munkája, melynek cselekvénye mindenestől Debrecen földjében gyökerezik: egy kuruckori tárgyú regény: az *Eget vívó asszonyszív*. Jókai már hetvenöt éves volt, mikor ezt a művét írta, de írói egyéniségének legjellegzetesebb hajlama teljesen azonos módon nyilvánul, mint ahogyan *idáig* láttuk: a különlegességek kultuszában.

Már maga az is a különleges véletlennek köszönhető, hogy ez a XVIII. század elején lejátódott debreceni vonatkozású, hálás regénytárgy az elkallódástól megmenekült s Jókai érdeklődése reáirányulhatott. Széll Farkas debreceni kir. táblai tanácselnök a debreceni zsidóvásáron egy szegény falusi asszonytól megvett egy bőrkötésű, ívrétű, hatalmas terjedelmű, kéziratot könyvet, mely egy nagy per okmányait őrzi gondos másolatban. Széll Farkas mindjárt felfedezvén a kötet anyagának rendkívüli érdekességét, sietett felhívni reá az öreg Jókai figyelmét, azután pedig el is küldte hozzá a nagy föliánst. A szöveg részletei sok helyen a lap szélén *színes* ceruzával meg vannak jelölve; a hagyomány azt mondja, hogy ezek a ceruzavonások magától Jókaitól származnak; de az sem lehetetlen, hogy Széll Farkas igyekezett ily módon megkönnyíteni a Jókai munkáját: a debreceni múzeumban két eredeti levele is van Széll Farkasnak, melyekben *kiegészítő* adatokat közöl a szóban forgó regénytárgyra vonatkozólag.

Az agg költő nagyon megörült a napfényre került érdekes leletnek. Régóta nem akadt a kezébe ennyire neki való téma. Debrecen eddig is a különlegességek hazáját jelentette Jókai képzelete számára, de az ú. n. Baranyi-per még a bonyolult és hosszadalmas perek klasszikus földjén, az 1848 előtti Magyarországon is párját ritkítóan érdekfeszítő, kivételes eset, amelyet némely részletében el sem hinnénk, ha hiteles okmányok nem tanúskodnának mellettük. Már pedig Jókai képzelete nem ismer diadalmasabb örömet annál, mint mikor olyan „valóság”-ra hivatkozhatik, amely versenyez a képzelet legmerészebb kitalálásaival.

Hegy Jókai mennyire a különlegesség szempontjából értékelte a „Documenta Baranyiana”-nak elnevezett kéziratos adatyűjteményt, meggyőzően bizonyítja a regény legelső négy sora: „Mesével határos maga a történet is, melyet régi családi levéltárból tanultunk ki. Sehol másutt és soha máskor nem jöhetett volna ez ügy egymás után, mint ‚ott’ és ‚akkor’ Debrecenben, ezelőtt kétszáz esztendővel . . .”

Ritka eset, hogy Jókai annyira ragaszkodjék a történeti forrás adataihoz, szelleméhez, betűjéhez, mint az *Eget vívó asszonyszívben*; a Baranyi-per okmánygyűjteménye oly igen bővelkedik meglepő, váratlan, sőt szinte hihetetlen részletekben és kivételes furcsaságokban, hogy Jókainak csak válogatnia kellett belőlük, hozzájuk tenni nem. De azért egy-két lényegesebb változtatást mégis csak szükségesnek vélt, hogy Debrecen különleges jogi és társadalmi helyzetét minél több oldalról bemutathassa. A regény hősnője, Ungvári Katalin ugyanezen a néven szerepel a periratokban is, az apja is csakugyan kereskedő a valóságban és a regényben egyaránt, de az már a Jókai módosítása, hogy az öreg Ungvári görög származású. A kéziratos adatok erről semmit sem tudnak, azokban Ungvári Sámuel marhakereskedőről van szó: Jókai aztán göröggé teszi és Anasztáz keresztnevet ad neki, megjegyezvén, hogy ezt a nevet a debreceni köznép „ananász” alakban fogadta el. A szerző jó hasznát vette ennek az önkényes változtatásnak. T. í. így alkalma nyílik arra, hogy a cselekvény indítékai közé fölvehesse a régi Debrecen jogrendjének egyik legfurcsább különlegességét: a városban lakó görögökre vonatkozó törvényt.

A görög kereskedők nagyon szerettek volna letelepedni Debrecenben, de a református vallásához ragaszkodó debreceni közönség semmiféle más felekezetű embert nem engedett be állandó lakosul, hosszú időn át. A makacs és ravasz görögök a Habsburg-

uralkodóknál, az erdélyi fejedelmeknél s a török portánál tett sok sikertelen folyamodás után végre elértek annyi eredményt, hogy 1674-ben a városi tanács elnézésével megvásárolhatták a Piac-utcában az Ötvös Miklós házát 1050 forintért; tíz görög kapott engedélyt a Debrecenben való állandó lakásra és szabad kereskedelemre évi 1000 forintnyi adófizetés kötelezettségével; de már két év múlva határozatilag kimondotta a városi tanács, hogy „a görögök közül egy meghalván, az 1000 forintból annak számára esett adó inkább defalcaltassék, mintsem helyébe más acceptáltassék”.¹ 1696-ban a görögök a debreceni házat a városnak eladták, maguk pedig elköltöztek.

Tehát a Rákóczi-szabadságharc idején — az *Eget vivő asszony-szív* c. regény cselekvényének ez képezi a *háttérét* — már nem laktak görögök Debrecenben. Jókai ezt a tényt odamódosítja, hogy a XVIII. század *elején* a piac-utcai ház tíz görög lakója közül még életben van egy: Ungvári Anasztáz. Az utolsó debreceni görögnek nincs fi-utóda, csak egy leánya: Katalin. Az öreg Ungvári haragos fájdalommal gondol arra, hogy az ő halála után leányának nem lesz maradása Debrecenben, ebben az erőszakos városban, amely a maga önző politikájával nemcsak a határmenti pusztákat vásárolja össze tervszerűen, hanem a városban is irigylit még a régebben megtúrt tíz görögtől is a becsületes nyereséget, polgárjogról pedig, átörökíthető ingatlan vagyronról nem is álmodhatik más, csak kálvinista ember. Ungvári tehát részint azért, hogy leánya sorsát biztosítsa, részint azért, hogy a debreceni szigorú törvényeken kifogjon és teljes jogú debreceni polgárrá lehessen *i* áttér a református egyház kebelébe. Az öreg ezt bizony nem őszinte szívvel cselekedte, de már *leányára, nézve* az áttérés nem *üzleti* fogás volt, hanem lelki szükség. Hiszen Debrecenben görög iskola nem lévén, Katalin kisgyermek korától kezdve együtt nevelkedett a református debreceni iskolásgyermekkel, együtt járt velük a református templomba s teljesen hatása alá került a Kálvin értelme szerinti istenhitnek. A regény hősnője tehát, az egetvivő szívű asszony, az anyai szeretet vértanúi példája, görög létére is lélekben a kálvinista egyház neveltje már hivatalos áttérése előtt is. Ez a néha rideg, de mindig fenséges, puritán kálvinizmus teremtette a maga képére Debrecen nemcsak egyházi vonatkozásban,

¹ Szűcs István i. m. (II. k.) 581. I. — Jókai: *Eget „vivő asszony-szív* 13. I. — *Szélcsend* alatt (A debreceni kastély) 119. I. — *Osztrák-magyar monarchia* (Magyarország) II. köt. 281 I.

hanem a polgári közigazgatás szellemére is ráütötte a maga bélyegét. Ez az ellentmondást nem tűrő, vastagnyakú kálvinizmus tette századokon át egyedülálló különlegességgé Debrecent egész Magyarországon. Ennek a theokratikus alapon nyugvó szigorú kormányzatnak bizony káros kinövésai is voltak. Hogy a legpuritánabb szigorúság is milyen nagyot tévedhet, azt példázza egy egészen különleges nagy pör-eset okmányai alapján az *Eget vívó asszony*szív cselekvénye. Betetőzi az eset különlegességét az a körülmény, hogy a debreceni kálvinista egyház igazságtalanságát, mely a kiinduló pontja lett egy református asszony kálvária-útjának, végül a római pápa nevében összeült kalocsai katolikus egyházi törvényszék tette jóvá!

Az Ungvári-család görög származására vonatkozó részleten kívül a másik jelentékenyebb eltérés a forrásul szolgáló adattártól abban mutatkozik, hogy az Ungvári Katalin második férjét, Gyarmati Mihályt Jókai úgy szerepelteti, mint a debreceni református kollégium bölcselőtan-tanárát és a püspök melletti segédlelkészét. Ilyesmiről nem tud az adattár, még kevésbé arról, hogy ez a Gyarmati Mihály „Angliából kapja a fizetését, annál fogva szabadságában áll úgy öltözködni és gondolkozni, ahogy neki tetszik — s ahogy a többi nagyfejűnek nem tetszik”. Íme nyilvánvaló Jókai e módosításának a magyarázata: így lehetett Gyarmati professzor jellemét mentesíteni azoktól a hibáktól: erőszakosságtól, maradiságtól, vaskalaposágtól stb., amelyek a Baranyi-pör sötét árnyékát vetítik rá a debreceni református egyház XVIII. századeleji vezető tagjaira. Gyarmatit Jókai szabad gondolkodású, felvilágosodott embernek rajzolja, aki megértve a haladó idő újmutatását, mostoha-fiából (az Ungvári Katalin gyermekéből) paplankészítő iparost neveltet, — a valóság alighanem az, hogy Gyarmati Mihály maga is egyszerű, derék paplanos-mesterember volt s azért nevelte azzá a fiát is.

Ezt az egy-két változtatást leszámítva, el kell ismernünk, hogy Jókai szokatlan hűséggel ragaszkodik a Documenta Baranyiana adataihoz s a regény lapjain egymást érik a *) alatt közölt szözszerinti és néha terjedelmes idézetek a periratok anyagából. Ennek az évtizedeken át elhúzódott peres ügynek az exotikus virágát Jókai igyekszik ki nem tépni abból a talajból, amelyen nőtt, ezért a kéziratos adatgyűjteményben mondhatni készen kínálkozó anyagot kiegészíti Debrecen egykorú életére vonatkozó egyéb — lehetőleg hiteles — részletekkel, hogy így az Ungvári Katalin

hősi alakja a gondosan megrajzolt háttéri távlatból annál plasztikusabban emelkedjek ki,

E korrajzi vonások segítségével Jókai a debreceni református egyházi szervezet egykorú nagy hatalmát akarja megéreztetni: mely a polgári kormányzat irányát is megszabta. Adataival többnyire Szűcs István monográfiájára támaszkodik; de ösztönszerűleg középük vegyít egy-egy jóízű adomát s ezek — ha a hitelesség rovására is — néha ügyesen szolgálják a jellemzetesség szempontját. Jókai több ízben elvezeti e regény olvasóit a kálvinista szellem legigazibb otthonába: a református templomba. Ungvári Katalin áttérése, Bárányi Miklóssal való esküvője, Bárányi második feleségének. Sándor Zsuzsannának temetése: megannyi jó alkalom erre. Jókai, mikor a XX. század fordulójáról tekint vissza a kétszáz évvel korábbi vallásos élet szigorú puritanizmusára, szokott írói módszeréhez folyamodik önkéntelenül: játszi képzelete a humor szivárványával hidalja át az óriási távolságot, az adomái látásmód emberiesítő hajlama révén hozza közelebb kortársainak lelkéhez a rég letűnt idők sajátos szellemét. A humornak ez a lehellétszerű aranyfüstje vonja be és teszi ragyogóvá pl. azt a leírást, melyet Jókai az istentiszteletet berekesztő úrvacsoraosztásról ad: „Ez a szent szertartás jósokáig eltart; ezrekre megy a hívek száma, akik áhítják a malasztot; mindenkinek részesülnie kell a kenyérből és borban: előbb a férfiaknak, azután az asszonyszemélyeknek, leányzóknak osztatik az. A kancsó többször kiürül és újra megtöltetik. A kuruc huszárok hozzájárulása után gyorsabban kiürül. Az Ur vacsorája után pedig minden lélek újra visszaül a szokott helyére s tovább áhítatoskodik. Akinek jó bundája van, az behúzza a fejét és szundikál. Gyarmathy professzor uram ezalatt hangoztatja csendes szóval a zsidók nyomorgatásáról szóló részét a Mózes öt könyvének. Végre azok is csak átjutnak száraz lábbal a Verestengeren. Aztán következik az égből hulló manna. Az lenne nekünk jó! fohászkodik a cívis. No meg a fürjek. Az meg nekünk volna jó! elmélkedik a kuruc. Egyszer aztán vége szakad az Úr vacsorájának..” Nem szabad kegyeletstörténet gúnynak minősíteni az efféle beszédet, mert csupán a humoros világszemlélet magaslatáról néz le az író s látja onnan, hogy a legszigorúbb theokrácia uralma idején is — sőt akkor még többen — vannak olyan emberek, akik a templomi ájtatoskodás alkalmát szundikálásra használják fel, hogy télen a templomban is jól esik a meleg bunda, hogy a viharedzett kuruc katona bizony nem

szemérmeskedik úgy, mint a hajadonleány, a boros kehely előtt, ha szent bor van is benne, és hogy az úrvacsoraosztás közben való egyhangú bibliaolvasás figyelemlelkítő s áhítatkeltő hatásához bizony szó fér ... Jókai szeme tehát anekdoták alakjában szereti felfogni a múltnak azokat a jellemző vonásait, melyek az író jelenének arcáról már hiányoznak. Pl. a puritán kálvinista gondolkozásmódot, mely a vallásos áhítat fölkelésének és fokozásának művészeti eszközeit, még az orgonaszót is, ideges féltékenységgel száműzte az istentiszteleti szertartás keretéből, alig lehetne csattanósabb rövidséggel az utókor számára érzékeltetni, mint ahogy Jókai teszi, Veresegyházi Tamás szuperintendens szájába adva azt az ismert adomaszerű mondást: „Minek a templomba a duda?” Ugyanez a főpap, nagy tudósa lévén a keleti nyelveknek, Jókai szerint megtette egyszer azt a különlegességet, hogy a debreceni kálvinistáknak zsidó nyelven mondott prédikációt. „Ezt csinálják utána a más vallású papok!”

A humor magaslatán azonban csak addig maradhatunk meg, míg az alatt nyüzsgő, küszködő, szenvedő emberek közül valamelyiknek a sorsa nagyon a szívünkhöz nem nő. Akkor aggódva szállunk le a fölényes magasságból s a közeli szemlélet képei már nem olvadnak olyan megnyugtató és gyönyörködtető összhanggá, mint ahogyha messziről nézzük őket. Jókai is így jár az *Eget vivó asszonyszív* írása közben. Csodálattal hajlik meg a kétszázéves múlt vallásos szigorúsága előtt, mikor az utókor messze távlatából tekint vissza reá; de mikor az Ungvári Katalin sorsa magára vonja egész figyelmét és rokonszenvét, s mellészegődve, a fennmaradt adatok segítségével közvetlen közelből szemléli — mintegy átéli — a múltat: akkor látja meg a fénynek az árnyékát is, akkor ébred a tudatára annak, hogy még a legszebb, legnemesebb elvek diadala is mennyi ártatlan egyén holttestét hagyja a csatatéren. A drákói törvényekre bizonytalán szükség volt az akkori egyházi és polgári kormányzatban, de a gyarló emberi kézben gyakran félresújt a törvény pallosa s annál igazságtalanabbá lesz, minél súlyosabb. Ungvári Katalint, a Bárányi Miklós¹ feleségét gonosz irigyei házasságtörés vádjával rágalmazzák meg s a közérkölcselethez vállvetve örködő polgári és egyházi hatóság irtóztatós szenvedéseknek teszi ki az ártatlan asszonyt; hitvány cselédek és rossz-

¹ A Bárányi-családra vonatkozó történeti adatokat lásd Zoltay Lajos: *A váradai Baranyiak* c. cikkében. *Pesti Hírlap* 1901. febr. 26. sz.

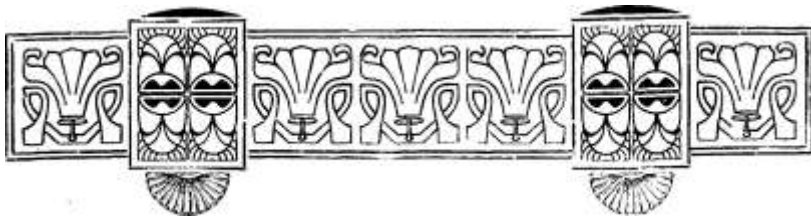
akaratú ismerősök tanúvallomása alapján börtönbe veti és becstelen bűnösként halálra ítéli; az ítélet nem hajtatott ugyan végre rajta, de a méltatlanul beszennyezett hírnevű asszonyt a férje is elhagyta és katolikussá lett, annyira felbőszítette a debreceni törvényes eljárás konok ridegsége. Ettől fogva a két Baranyi-házastárs útja nemcsak elvált egymástól, hanem erkölcsi értelemben is egymás ellentétévé lett. Bárányi Miklós megtagadta a fejedelme iránti hűséget s labanccá vedlett, új vallásának védelme alatt másodszor is megnősült, anélkül, hogy első feleségétől törvényesen elvált volna; már a második asszony oldalán is több volt életében a keserűség, mint az öröm, harmadik neje pedig annyira züllött némberré lett, hogy a férj az utálat miatt nem tudott vele megmaradni egy városban... így haladt lefelé az erkölcsi lejtőn Bárányi Miklós egykori kuruc huszárkapitány, — s egyidejűleg szinte emberfeletti magasságba emelkedett az ő eltaszított hitvese, a lelketlen törvények ártatlan áldozata, a száz férfinál hősiebb szívű nő: Ungvári Katalin. Ha csak a maga sorsáról lett volna szó, talán kétségbeesett volna, de a börtönben fia született s ennek a fiúnak a becsületét kellett kivívnia, a világgal elismertetnie. Képtelennek látszó feladat volt ez: egy támasz nélküli, börtönviselt, kálvinista nőszemély kél harcra egykori férjével, aki immár méltóságos septemvir és a szatmári béke után egyre jobban hatalmaskodó katolikus egyház védettje volt s aki semmiképen sem akarta fiának elismerni az Ungvári Katalin gyermekét. A nagyváradi róm. katolikus szentszék érvénytelennek mondotta ki a Miklós és Katalin közötti házasságot, a debreceni református consistorium viszont törvényesnek minősítette a házasságot és a belőle született gyermeket. Katalin ekkor a nagyváradi káptalan előtt vallomást vettett jegyzőkönyvbe s csodálatraméltó kitartással gyűjtötte fia érdekében a hiteles tanúbizonyságokat, városról városra járva, minden vagyonát és idejét erre áldozva, egész életét erre az egy célra téve fel. Év év után telt, a kis Miklós daliás ifjúvá nőtt fel... s Katalin ekkor a legvakmerőbb lépésre szánta el magát, ami csak elképzelhető. A római pápához folyamodott igazságért. És a hatalmas egyházfejedelem meghallgatta a szegény kálvinista asszony panaszát s az ítélkezéssel a kalocsai szentszékét bízta meg, a kalocsai bíboros-érsek elnöklete alatt. Ez az egyházi törvényszék, mikor egymás mellett látta a Katalin fiát s a Katalin első férjének, íd. Baranyi Miklósnak életnagyságú arcképét: a szinte ámulatbaejtően tökéletes hasonlóság bizonyító ereje előtt meghajolt s hivatalosan

megállapította Ungvári Katalin hitvesi becsületét és fiának törvényességét ... A szegény asszony véges emberi ereje nem is bírta tovább; mikor nagy célját elérte s a megdicsőülés örömét átérezte, az óriási munkában felemésződött testi szervezet összeomlott, az eget vívó szív utolsó dobant. Ifj. Bárányi Miklós becsülete meg volt mentve, az ő további dolga lett aztán az apai vagyonból őt illető törvényes rész kiperlése, s ezt a pert meg is nyerte ifj. Bárányi Miklós — nyolcvannégy éves korában . . .

És Jókai megbocsátja a debreceni respublikának az ő elharmadott, kegyetlen, igazságtalan ítéletét, mert ezzel kezdődött meg az a kálvária-út, amelyen az ártatlanul szenvedő asszony vértanúi magasságba jutott el, a Jókai optimista idealizmusa pedig a legfőlemelőbb bizonyítékok egyikéhez arra nézve, hogy a földi élet legvisszásabbnak látszó jelenségeivel is célja van a mennyei gondviselésnek.

A sok kuriózum közt, melyek „csak Debrecenben történhettek meg, ezelőtt kétszáz évvel” („Szent József-házasság” stb.) figyelmet érdemel az a feltevés, hogy a híres arcképfestő, Mányoki Ádám rövid ideig a kép-üldöző, puritán Debrecenben tartózkodott s itt a Baranyi-házaspárt is lefestette. A szakemberek dolga megállapítani, van-e ennek a meglepő állításnak valami biztos alapja.

E regény cselekvényében a hortobágyi élet megragadó különlegessége s a kollégiumi nevelés kivételes jelentősége is szerephez jut, de ezekről később lesz szó.

VII.

Az 1848 —49-iki szabadságharc a Debrecenben élő Jókaira nézve a legizgalmasabb jelenidő volt, de aztán lassanként mindinkább beleolvadt a múltba. Az 1867-iki kiegyezéssel mintegy hivatalosan is múlttá vált a dicső *nemzeti* küzdelem kora s Jókai éppen 1867-ben választotta egyik novellája háttéréül a szabadságharcnak azt a szomorú mozzanatát, amely Debrecenben zajlott le: Nagy Sándor magyar tábornok vesztett csatáját. Valaha, mikor még a forradalom kellős közepéről vagy legalább közvetlen közéléből szemlélte az eseményeket, torzképnél egyéb nem tudott előtte kibontakozni azokból, különösen a debreceni vonatkozású részletekből. De a folyvást növekvő időbeli távolság szépen elmosta a szabadságharc emlékéiről a torzvonásokat, minden szennyes foltot, s átalakította a nemzet hősi erényeinek és szenvedéseinek szent jelképévé. Az 1867-ik évben termett elbeszélés, a *Még sem lett belőle tekintetes asszony* című, mintegy azt példázta, hogy az uralkodóval való politikai kiegyezésben a nemzet a teljes állami függetlenségnek lényeges pontjairól lemondott ugyan, de a kibékülés érdekében hozott nemzeti áldozatok közt nem szabad ott lennie a szabadságharc dicső emléke iránti kegyeletnek és az e kegyelet szabad hirdetéséhez való hazafiúi jognak.

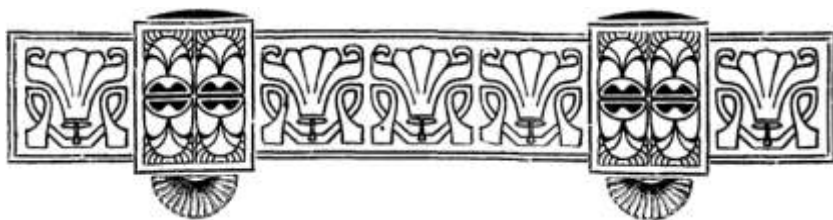
Rögtön ráismerünk Jókai képzeletének legjellegzetesebb hajlamára mindjárt az elbeszélés címében. Tragikus nemzeti sorsunk egyik legmélyebb gyökerű különlegessége az az idegenkedés, amelyet a tősgyökeres magyar lélek az ú. n. hivatalnoki pálya ellen érzett, sőt érez, talán azóta, mióta az eszéből és tanultságából élő magyar ember becsvágyát idegen vérű uralkodóház kegye csábíthatta el a

nemzeti céloktól és érdekektől. Az 1849-Iki bukás után a közmegegyezés bélyegét sütötte a nemzet azokra, a megtévedt magyar emberekre, akik hivatalt, címet, rangot fogadtak el a győztes zsarnok kezéből . . . A Jókai novellájában szereplő debreceni hentesmester, Kondor János ugyan nemcsak a hazaáruló hivatalnokokra haragudott, hanem általában minden diplomás emberre, legfőképpen pedig az ügyvédekre (mióta egyszer elveszített egy pert) s bizony a novella folyamán Kondor uramat az olvasó alig minősíti hóbortos embernél, egyébnek, — a novella végén azonban kénytelenek vagyunk igazat adni neki, mikor boldogan megállapítja, hogy a leánya, egyetlen gyermeke, Sárka, mégsem lett tekintetes asszony. T. i. Daczos Lajos, a Kondor Sárka férje ügyvédi vizsgát tett ugyan, a szabadságharcban pedig vitéz honvédtisztként harcolt, de az azután következett szomorú esztendőben bizony igazi független ember csak az tudott lenni, aki a legszorosabb értelemben vett magánélet keretén belül maradt s az osztrák önkény hivatali rendjével szemben az ú. n. szenvedőleges ellenállás módszeréhez folyamodott. „Akit a két keze el bír még tartani, az nem térdepel le a hatalmasok lábaihoz kegyelmi morzsáért. Idegen törvények, bélyeg, alázatos könyörgés, gyűlölt bírakkal való komázás nem egészséges gyomornak való. Leszek iparos, ami apám volt!” így beszélt, így tett Daczos Lajos és nem bánta meg tettét soha. Amúgy lehetett volna városbíró s a szabadságharc szerencsés vége esetén valamikor tábornok is, így pedig itt belőle debreceni hentes és — boldog ember. „Van szép háza, gazdasága, van jó felesége, egészsége, gyermekei, van becsülete és megelégedése . . .” A debreceni csatának a novella cselekvényébe beszótt epizódja azért érdekes, mert — mint a *Csataképek* egyik darabjában — itt is szerepel olyan orosz katonatiszt, aki gyűlöli az uralkodóját s lélekben együttérez a letiport magyarsággal. „Lengyel vagyok én — mondja Lajosnak az orosz őrnagy — szerencsétlen nemzet fia, mint te . . . Te siratod azt, hogy vesztettél, én síratom azt, hogy győztünk . . .”

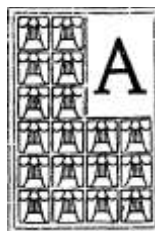
A debreceni csata szomorú motívumát még egy másik helyen is megleljük Jókainál, és ott is a debreceni címis dicséretével kapcsolatban. A *miskolci szűz* c. kis elbeszélés egyik *részlete* arról szól, hogy a debreceni csata után Paskievics orosz tábornagy roppantul sáros időben gyalog ment keresztül a főutcán, egy magyar polgári biztos kíséretében. Egy szál padlón kellett áthaladniuk. A padló közepén szemközt jött velük egy természetes címis és mikor

összetalálkoztak, konokul megállt, nem tért ki előlük. „Átkelhetett ám Paskievics a Balkán-szoroson, ráléphetett Varsó nyakára; de azt semmi hatalommal ki nem vívhatta, hogy egy debreceni cívispolgár a hajdani padló szoros útjáról az ő rettentő személye elől a sárba kilépjen. Paskievics sértett büszkeséggel csapott a kardjára; de bíz ettől a horkantástól még csak a makrapipája se rezzen meg a polgárnak. Ekkor megszólalt a magyar úr a háta mögött: — Ugyan édes hazámfia, legyen szíves helyet adni a tábornagy úrnak. — Az már más! Ha szépen kérnek! A természetes polgár erre a szép szóra belépett a sárba, helyett adott a hídon a tábornagnak, megbillentette a kalapját s még azt is mondta, hogy „adj Isten!” .. . Nem épen valószínű történet, de annál megtisztelőbb Debrecenre nézve.

VIII.

debreceni kálvinista respublika a maga egészében véve is a magyar faji léleknek ízig-vérig sajátos történelmi képződménye. Van azonban egy kivételesen híres és jellegzetes különlegessége is: a kollégium. Ennek az intézménynek a virágkora s igazi országos jelentősége össze volt növe Debrecen kizárólagos kálvinista jellegével és önkormányzati szervezetének kivételes jogi természetével. Amilyen arányban válik modern várossá Debrecen, olyan arányban kell mindinkább elmosódnia a kollégium sajátos történelmi egyéniségének is, mert így hozza ezt magával az idők változásának kérelhetetlensége. A kollégium mai épülete — melynek homlokzata az egyetlen gyönyörű műemlék Debrecenben — már mindössze egy jó évszázadnyi múltra tekinthet vissza, ezek a falak már nem emlékeznek az Alma Mater igazi virágkorára. A mai épület nemes ódonága kívülről még teljes illúziót kelt, de belül már alig néhány terem szolgálja a tulajdonképeni kollégiumi tanítás ügyét: felső tagozatát már el is vesztette a református kollégium, a középső tagozat legnépesebb iskolája is modern hajlékba költözött el, az öreg kollégium manapság a legkülönfélébb jellegű intézeteknek és hivataloknak visszás hatású tömegkaszárnája. Megilletődve nézzük azokat a képeket, melyek a debreceni kollégiumnak, századokon át az európai neveléstörténet e ritka érdekességű és nagyjelentőségű magyar kuriózumának régi hajlékát ábrázolják; megilletődve nézzük a mai hatalmas épületet is, mely a XIX. század első felében még megőrizhette klasszikus múltjának eredeti hagyományait. A kollégium e rég letűnt virágkorának külső-belső életére vonatkozólag van ugyan szorgalmas kéztől össze-

gyűjtött bő adattárunk, akad egy-két pedagógiai méltatása is, de olyan emléket, mely ércnél maradandóbb s melynek megteremtéséhez lángelme szükséges, olyat csak a költészet szivárványos színezésében bírunk, és pedig Jókai lángelméjének a jóvoltából. A legvaskosabb terjedelmű adattár sem tudja úgy megláttatni velünk a debreceni régi kollégium lüktető életét és úgy megéreztetni ennek jellemképző s nemzetnevelő fontosságát, mint Jókai képzeletének bűbajos alkotásai. Jókai a magyar kálvinizmusnak már csak azért is egyik legnagyobb jóltevője, mert a debreceni kollégium régi szerepét számon tartó nemzeti köztudat kialakulása főként az ő varázsos hatású novelláinak és regényrészleteinek köszönhető.

Ha valahol, hát a debreceni diákéletről festett képekben válik szembetűnővé, mennyire az adomái látásmód szemüvegén át szereti nézni Jókai a világot; a kollégium életmozzanatai s az ezekben szereplő alakok: mind egy-egy adomaszerű különlegesség. S hogy e kacagtató iskolai furcsaságok hajléka egyúttal a nemzeti kultúra egyik pótolhatatlan bástyája tudott lenni: ezt a különösnek látszó összefüggést Jókai világnézetének derűs optimizmusa teszi érthetővé, mely a jókedvben látja az egészséget, azt az erőfölösleget, mely az önző egyéni célok szolgálása mellett magasabb hivatás betöltésére is ráér sarkalni az embert. Az éppen a mélyrelátó intuíció sikere, ahogy Jókai a sokaktól ridegnek mondott kálvinista puritanizmust a magyar faj természetes humorával és egészséges jókedvével nemcsak összeférőnek tünteti fel, hanem ennek legalkalmasabb lelki talajául és történelmi szövetségeséül.

A debreceni kollégiumi diákélet rajza mögé három alkalommal vetíti oda Jókai a nemzeti jelentőség elmélyülő távlatát: a *Kis királyokban*, az *Egetvívó asszony szívében* és az *Eppur si muoveben*. Tanussy Manó és ifj. Baranyi Miklós kollégiumi diáksága: jelképes példája annak az átalakulási módnak, mely lehetővé teszi a rendi Magyarország történelmi jótulajdonosságainak átmentését egy más létfeltételeknek engedelmessé, új korszakba. A „csittvári krónika” súlyosan bűnhődő munkatársai pedig a nagy átalakulási folyamatnak mintegy a másik, ellentétes irányú sodrát jelképezik viselkedésükkel: a nyugateurópai szabad eszmék beömlésztésének egyelőre tilos, nem is veszélytelen, de már nem is halasztható kísérletét a magyar glóbus dohos, állott légkörébe. Mindezek a Jókai-művek a legismertebbek közé tartoznak, Oláh

Gábor tanulmányában is az idevonatkozó rész a leggazdagabb,¹ ezért mi csak röviden érintjük tárgyunknak ezt az oldalát.

Ifj. Bárányi Miklóst nevelőapjának, Gyarmati Mihálynak a bölcsesége, Tanussy Manót pedig a maga egészséges gyermeki ösztöne küldte be a debreceni kollégiumba s vetette alá az ott uralkodó életmódnak és tanulmányi rendnek. Ez az életmód és ez a tanulmányi rend a maga anyagi szegényességével, sőt nélkülözéseivel és szellemi gazdagságával a jellemképzés kitűnő iskolája volt s anyjának, a debreceni kálvinista köztársaságnak vérszerinti, édes gyermeke: maga is demokratikus köztársaság, mert benne minden helyet, a legmagasabb polcot is kivívhatta önerejéből a legszegényebb diák is; viszont a „dárdás”-tól, „mendi-kás”-tól, „bagó”-tól a „senior”-ig bölcs beosztású lépcsőfokokon haladhatott az egyéni becsvágy elébb-elébb s akarva, nem akarva, megtanulta becsülni mindegyiket. Egyik legéletrevalóbb és legjellegzetesebb intézménye volt a kollégium nevelő rendszerének a legációbajárás: az önállóságra szoktatás és idején való tapasztalatszerzés e nagyszerű módja. A legációba menetel az ú. n. elekcióval kezdődött (kezdődik ma is), a tűzoltó-csapat és a kántus vezető tagjai a legáció helyének megválasztásakor a rangsorban 10—15—20 kortársukat átugrottak s elébb választottak ezeknél. A választás után különben még bő lehetősége volt a választott helyek „elcserélésének”. Némelyik legációs hely nem is *egy* ekléziát jelentett, hanem kettőt-hármat, vagyis a legátusnak ugyanazon az ünnepnapon két-három faluban kellett prédikációkat mondania, ünnep után a jutalmi garasokért végig házalnia a falut vagy falvakat s visszagyalogolnia a kollégiumba. De nemcsak ünnepnapokon jutott ki a szereplésből a kollégiumi ifjúságnak. Temetés alkalmával előbb a halottas háznál „virasztani” a temetés napján a halottat énekszóval a temetőbe kísérni (kit petákért, kit májásért, kit húszasért); tűzvész esetén a veszélyes helyre rohanni légvonal irányában s az útba eső kerítést mindet ledönteni a „gerundium” egy-egy ütésével stb. stb. Az internátui és konviktusi mindennapi élet százféle baját, ezerféle örömét ki tudná hirtelenében előszámlálni! Jókai keresztülbeszél három sűrűn telenyomtatott könyvlapot csupa olyan diákszobai műszavakkal, hogy az, aki nem a debreceni kollégium növendéke volt, tíz közül sem ért meg egyet. De e sok furcsaság mögött szinte észre-

¹ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1906. 266—274. 1.

vétlenül ment végbe a „bagolyé-ként iskolába került tudatlan kis fickónak okos, képzett, életrevaló magyar férfijellemmé való érlelődése. A testi-lelki renyheségben élő magyar nemes, mikor az ősi birtok kicsúszott a lába alól: nem lelt magának helyet a világban, csak ha végigjárta a puritán önképzés kálvinista módszerű iskoláját s lett aztán iparossá, mint ifj. Baranyí Miklós, vagy mérnökké, mint Tanussy Manó, de mindenképen különb emberré, mint amilyenekből az apjuk nemzedéke állott! „Lehet csúfolódní a szegény kálvinistákra; de azt el kell ismerni, hogy súlyos korszakokon keresztül az ő patriarchális didaktikai rendszerük tartotta fenn és terjesztette nagy Magyarországon a ruhágyár nemzetiséget, a szabadságérzetet és a közművelődést”.¹

Mint minden erős meggyőződésnek, a kálvinista világnézetnek és nevelési rendszernek is voltak és vannak időnként árnyoldalai, kinövésai, túlzásai. Az ú. n. vaskalaposság hibája a kollégium virágkorában is fel-felüthette a fejét s akart talán mozdatatlanná merevíteni maga körül mindent. De ilyenkor mindig akadtak önfiai közül olyanok, akik sajátmaguk feláldozása árán is szembeszálltak a maradiság elvével. Jenőy Kálmán sóhajtva állapítja meg az áthidalhatatlan úrt, mellyel az „odium theologicum” választja el őt és társait (s velük együtt a Jókai lelkes liberalizmusát) a professzoroktól. Lehet az is, hogy a kálvinista Debrecen pl. a magyar színészet ügye, az esztétikai, művészeti szépjének a szempontja, vagy az ősmagyarok pogánykori története iránt nem bírt kellő érzékkel... de a szabad vizsgálódás nevében végzett nevelői munkájával a kollégium szinte automaticæ gondoskodott arról, hogy az ilyen egyoldalú megmerevedés ellen idejében fellépjenek növendékei sorából a Jenőy Kálmánok, Borcsayak, Barkó Pálok. A kollégiumból kicsaphatják őket, de a kollégiumi nevelés chrismáját le nem törölhetik róluk.

A megragadó mélységű és jelentőségű eszmei háttértől azonban túlságosan is elvonja az olvasók figyelmét az adomái jókedv kicsapongása, mely csaknem szünet nélkül tombol s a cselekvény mezejének úgyszólván minden talpalatnyi helyét magának foglalja le. Jókainak a debreceni diákokról és a professzorokról szóló mindenik műve egy-egy káprázatos színvegyülekben csillogó mozaik-kép, melynek mindenik piciny kockája egy-egy anekdota, tízszerannyi tömegű adomái mozaikszilánk pedig mindig felhasználatlan

¹ *Eget-vívó asszonyiszív* 199. 1.

tartaléknak marad s türelmetlenül várja, hogy rájuk is sor kerüljön. Amit semmiféle hatalom meg nem tudna tenni Jókai költői egyéniségével, azt minduntalan megteszi a debreceni kollégium vagyonát képező adomái kincs-özön: a Jókai képzeletét rabjává tudja igézni; ilyenkor nem Jókai a varázsló, hanem ő van elbűvölődve, többet fogad el kölcsön az évszázadok alatt felhalmozódott adomakincsből, mint amennyi anyagot ő ad a cselekvény épületéhez. Az adomáknak ez a feltartóztathatatlan áradata benyomul tilos helyekre is. Mily bohózati jellegűvé válik pl. az a nagyon is komoly háttérű és szomorú végű fegyelmi vizsgálat, melyen Járai Ézsaiás kollégiumi rektor-professzor vallatja a vádlott diákokat s íme a vádlottak egyike az első kérdésre törökül, a másodikra perzsául, a harmadikra tatárul felel¹, a rektor úr pedig — miután előbb a nyelvvel tanácsot kért odvas fogától — buzgón fordítgatja magyarra a feleleteket a maga sajátos beszédmodorában, melyet „kottára lehetett Volna szedni mind hanglejtést, mind ütenkülönbségi változatainál fogva”. A konferencia egész lefolyása, a kicsapott diákok vendégeskedése Csollán Bertinél, vagy a *Kis királyok*-ban Tanussy Manó kollégiumi élete, a temetési, legációi kaland stb. stb. mind abból az adomái kincsgarmadából való, melynek fényes pénzdarabjait két marokkal szórja Jókai mesemondás közben.

Az *Eppur si muove* és a *Kis királyok* c. regényekben a cselekvénynek csak egy része fűződik a debreceni diákélethez s e regények komoly alapeszméjével és szónokias hevű fejtegetéseivel néha súrlódásba is kerül az adomák rikító színezete és torzító jókedve. Van azonban Jókainak egy hosszabb novellája (vagy kis regénye), amely minden fenntartás nélkül átadja magát az adomái hangulatnak s a költői motiváció terén mindazt a szabadságot igénybe veszi, ami pl. a drámai költészet művelői között csak a bohózatírórt illeti meg, — s Jókainak ezt a munkáját a benne pezsgő végletes jókedv komikai irodalmunk egyik legmulatságosabb termékévé avatja. E nagysikerű bohózatos elbeszélés címe: *A debreceni lunátikus*.

Ismételjük, hogy azon adomák legnagyobb részének, melyek Jókai műveiben a *debreceni* kollégiumra vonatkoznak, hagyományi erejük van, azok nem Jókai ötletei, hanem vagy történelmi valóság is van bennük több-kevesebb, vagy legalább is a köztudatban régóta élő s debreceni viszonyokhoz fűződő tréfás, csattanós alko-

¹ Barkó Pál feleleteit Vámbéry Árminnal fordíttatta le Jókai törökre, perzsára, tatárra. Lásd Velezdi Mihály cikkét: *Napkelet* 1925. 7. sz.

tásai a diák-humornak. Még a „csittvári krónika” adomaszerű, regényes motívumáról sem tudhatjuk, nem hagyományon vagy épen adatokon alapul-e.¹ Az olvasók közül azok, akik valaha a debreceni kollégium növendékei voltak, Jókai regényeinek hol egyik, hol másik részletében ismertek rá saját élményi emlékeikre s néha megjegyzéseket tettek rájuk, mint pl. Pap Gábor vltonyai ref. lelkész az *Eppur si muove* 42. lapján olvasható diák-búcsúdál szövegére vonatkozólag.²

A *Debrecenilunátikus* c. elbeszélés is, mikor épen ötven évvel *ezelőtt*, 1875-ben, először jelent meg, már csak azért is érdekesnek tetszett a debreceni olvasók előtt, mert Jókai a komikai cselekvény hitelének alátámasztására ügyesen ki tudta aknázni azt a hagyományt, amely akkortájt bizonyára elevenen élt a város lakosságának tudatában némely valósággal előfordult holdkóros-sági esetre vonatkozólag a kollégium diákjaival kapcsolatban. De Jókai elbeszélésében az egész „lunátikuság” csak móka, szerelmi háttérű diákcsíny, melynek egészséges természetű oka és megnyugtató kifejelete van. Az egész munka adomák halmaza. Ezt az adoma-halmazt meglehetősen gyenge fonál tartja össze, de az olvasó nem is igen törődik folytonos kacagása közben a mű szerkezetének hevenyészettiséggel.

Hogy egy-egy egész Jókai regény, valahányszor a debreceni diákéletből veszi tárgyát, jóformán nem egyéb sziporkázó jókedvű adomagyűjteménynél t meggyőzően mutatja a *Debreceni lunátikus* tartalmi vázlata:

I. fejezet: A *nagy piacon*, 1. Jókai visszaemlékezése Besze Jánosra, a híres népszónokra; a piac népe 1849-ben meg akar lincselni egy hazaárulás gyanúja alatt levő várparancsnokot, de Besze János ügyes szónoki fogással megmenti. 2. Délelőtti 11 óra. a diákok hazafelé özönlenek a kollégiumból, a piaci kofák aggodalmasan vigyáznak portékáikra, de egy furfangos diák ingyen végigkóstolja a kofák egész élelmiszer-készletét, mert a lunátizmusban való hit és kételkedés álláspontját aszerint cserélgeti, amint „hívő” vagy „nem hívő” kofák sátrához ér. 3. Két professzor is

¹ Lásd: Balogh. Ferenc: *A debreceni ref. kollégium története* (1904) 2X0., 636. 1. — Oláh Gábor, i. h. 273. 1. — - Lásd: Velezdi Mihály idézett cikkét a *Napkeletben*. — * Lásd: Oláh Gábor, i. h. 268. 1. — S. Szabó lözsef: *A debreceni fanatikus-járvány*. Debreceni Protestáns Lap 1925. 6. szám (rebr. 7.) Törös László: *Jókai regényíró művészete a Debreceni lunátikus alapján*, Nagykovács 1925. 8—22. 1.

jön a kollégiumból: Harangi Ézsaiás és Tóbiási Mózes, vő és após, együtt laknak, de minden tekintetben egymás ellentétei, termetre, vérmérsékletre, tudományos meggyőződésre nézve, ezért örökösen vitatkoznak. 4. Harangi adomája a kollégiumi felügyelő diákról, aki az alvó Naszályit távollevőnek minősítette („aki aluszik, az nem él; — aki nem él, az nincsen; — aki nincsen, az jelen sincsen”). 5. A debreceni talyigás. A debreceni talyigának azért van csak két kereke, mert két kerék nem akad el olyan véglegesen a sárban, mint négy. Az ülésen tanácsos háttal a ló felé elhelyezkedni, mert zökkenő alkalmával úgyis kiesik az utas, már pedig előrebukni tűrhetőbb, mint hátrafelé. Tóbiási felül a talyigára, a talyigás szokott módján belevág az ostorral a lóba meg a vendégbe, egyet hátra, másikat előre s meglödul a sár közepébe. — II. fejezet: *A közös konyha*» 1. A régi konyha dicsérete az író idejébeli hitvány takaréktűzhely rovására. A két professzorné közös konyhája nem lett volna két asszony számára kevés, hanem a két asszony volt annak a konyhának sok! 2. Tóbiási és második felesége egyetértett egymással abban, hogy van egy kiadni való és egy otthon őrizendő vagyonuk; de Tóbiási a pénzt akarta kiadni kamatra és Veronkát otthon tartani, az asszony pedig Veronkát férjhez adni és a pénzt otthon eldugni. 3. Tóbiásiné Nyaviga Vincét szemelte ki férjnek Veronka számára, egy csúnya, ügyetlen, alattomos frátert, mert a mamák egészen más szemmel nézik a férfiakat, ha leányuk számára akarnak közülök férjet választani, vagy — a maguk számára. 4. Nyavigát Tóbiásiné férjnek szánta Veronka mellé, Veronka azonban ki nem állhatta; Harangi is pártolta Nyavigát, Haranginé ki nem állhatta; a lunátikusban Tóbiási hisz, Harangi nem, viszont Haranginé hisz, Tóbiásiné nem: a két asszony még a közös szolgálonak is ellentétes parancsokat ad egyszerre, még a nevét is kétféleképpen mondják: „Borcsa! — Bábí! Ide gyere! — Ott maradj!” 5. A mai lányok, „húszan tizenkilenc közül” nem tudják, miféle hangszer a — gereben. Dallos Ádám lábánál fogva, fejfelé lefelé leereszkedik egy szűk padláslyukon, hogy csókot kapjon a gerebenező Veronkától. — III. fejezet: *Az eltévedt ütleg*. Mialatt Dallos fejfelé lefelé csügg, a padláslyukban kapaszkodó lábat meglátja a hazafelé haladó Harangi. Mire azonban a kissé kerülő úton beérkezik az udvarra, akkorra Dallos már eltávozott a padláson át, ellenben háttal az ajtó felé egy fiatal ember áll s Veronkára bámul; nosza Harangi, a padláslyuk tornászát sejtven benne, botjával irgalmatlanul végig

húz a hátán, — akkor veszi észre, hogy saját kedvencét, Nyavigát verte meg (ennyiből áll az egész fejezet). — IV. fejezet: *Igazságos Dániel*, 1. A fősvény Tóbiási még csak most érkezik haza (mert hát talyigán utazott, nem pedig gyalog). A talyigás tíz garast követel tőle a kocsikázásért. Tóbiási, papi jellegére hivatkozva, megesketi a talyigást arra, hogy más utastól is tíz garas költséget szokott kérni; minthogy pedig a papnak minden esketésért nyolc garas díj jár, — odaad Tóbiási a talyigásnak két garast. 2. Tóbiási, Harangi, Nyaviga levett kalappal állnak a konyhaajtó előtt s udvariaskodnak egymással sokáig, hogy melyikőjük menjen be előbb; végre Harangi ráordít Nyavigára: „Betetszik mindjárt!”, Nyaviga aztán bebotlott ijedten a konyhába. 3. Nyaviga éjszaka a kollégium padlásán a „lunátikus” szökevény-diák után nyomoz. A kíséretében levő „dárdások” a lunátikus pártján vannak, ezért hirtelen összetörik a lámpásukat s ijedtséget tettetve lerohannak a lépcsőn, egyikőjük meg is sebesült a homlokán. Másnap Nyaviga vallatóra fogta a megsebesült dárdást, de az azt erősítgette, hogy egész éjjel ki se mozdult az ágyból. Hát a homlokát mi lelte? Erre nézve a dárdás azt a magyarázatot adta, hogy ő maga harapta meg s mikor Nyaviga ezt nem akarta elhinni, a dárdás hozzátette: székre állt fel, úgy harapta meg. 4. Harangi és Tóbiási azt kezdi gyanítani, hogy Nyaviga a lutánikus. Ezért éjszakára egy dézsza hideg vizet tesznek az ágya elé. Nyaviga aztán, „amint egyérmásért leszállt az ágyából”, térdig esett bele a hideg-vízes dézsába. — V. fejezet: *Nagy halott van*. Tóbiásiné „meghalt.” Az orvos meg sem vizsgálta a halottat, csak annyit kérdezett a családtagoktól, hogy a nagytiszteletű asszony tudja-e mozgatni a nyelvét. Mikor meghallotta, hogy nem tudja mozgatni, nagy meggyőződéssel állította ki a bizonyítványt, hogy: no, akkor bizonyosan meghalt. 2. Harangi említi kenetteljes bibliai stílusban „az Úr szőlőjét;” Tóbiási félreértve ezt, kérdi: „Az én szőlóm?” Harangi: Nem, a „Zebaoth úr szőlője.” 3. A koporsóban fekvő Tóbiásiné moccani se tudott, sem egy szót szólani, de teljesen eszméletén volt. A két férfi kapzsian kereste a „megboldogult” nő dugaszban levő pénzét. Míg rossz helyen keresgéltek, a „halott” csak nevetett magában és szerette volna mondani nekik: „víz, víz!”, de mikor aztán a virágcserepekre került a kutatás sora, akkor vette észre, hogy mégis csak alaposan meg lehet halva, ha még erre sem tudja megmozdítani a nyelvét. 4. Tóbiásinének az volt a szokása, hogy papírpénzét a biblia összeragasztott lapjai közé rejtette. Így pénze

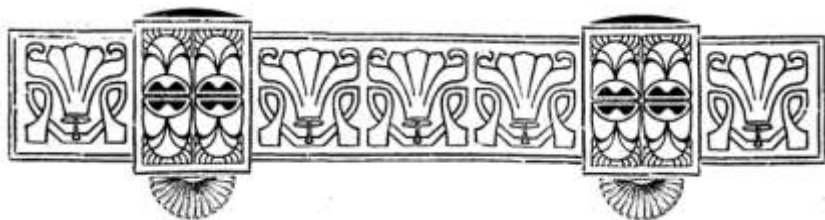

is jó helyen volt, meg aztán Veronica sem akadt rá a biblia szövegének egyes olyan *részleteire*, melyek nem leány számára való olvasmányok. 5. Diákok virrasztanak a koporsónál s gúnyos és tréfás sírfeliratokat rögtönöznek; pl. „Itt *nyugszik* már Márta asszony. De még az ura is otthon. — VI. fejezet: Az *academica promotio*. 1. „Mi az az *academica promotio*? Az magyarul: akadémiaira való promoteáltatás.” 2. Bővebb, de szintén adomai magyarázata ennek a latin műszónak. 3. Az esperes kérdései a vizsgázó két jelölthöz: Dalloshoz és Nyavigához: Hány font füstöt lehet *nyerni* egy mázsa fából, stb. 4. Az esperes sorsot húzat Daliossal, de ez tudván, hogy mind a két cédula üres, hirtelen lenyeli a kihúzott cédulát s azt mondja, nézzék meg a Nyaviga céduláját. — VII. fejezet: A *nagy botos*. Az esperes a temetési beszédben nagyon kívánatosnak rajzolta a másvilágot s leszólta a földi életet. De azért, mikor hirtelen tűz támadt a halottas háznál, mégis csak szaladt mindenki, az esperes is, elodázni a másvilágra jutást s meghosszabbítani ezt a rossz földi életet. 2. Dallos Ádám átöleli a halottat, hogy kivegye a koporsóból; ugyanakkor a halott is átöleli Dallost, mert a nagy ijedtség megszüntette a test merevségét. 3. Eltemetik az üres koporsót. — VIII. fejezet: A *búcsúpohár*, 1. Nyaviga részegségének fokozatai. 2. Nyaviga szerelmet vall Haranginének. 3. Haranginé helytelenül alkalmazott vagy kiejtett latin szavakat kever beszédébe. — IX. fejezet: A *veszedelmes imádó*. Nyaviga a pincébe búvik s az ajtót rázárják, Dallos a padláson át elmenekül. — X. fejezet: A *holddal járó*. A „*lunátikus*” (— Dallos) a kollégium tetején gúnyos versekben kürtöli ki Nyaviga szerelmét Haranginé iránt s Harangit eszi a mérreg. — XI. fejezet: *Deus ex machina*. 1. A közismert adoma: szomjazom, bort szomjazom, sok bort szomjazom. 2. A halottnak vélt Tóbiásiné mint kísértet hazamegy s Dallost lépteti elő vőlegénnyé. 3. Tóbiási a hiábavaló temetés költségének megfizetését követeli a feleségétől, de ez a virágcserepek tartalma iránt kezd érdeklődni s Tóbiási elhallgat.

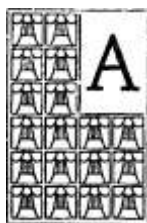
Íme, csupa adomái csattanó, kacagtató tréfa, kedves képtelenség az egész elbeszélés. Nem lehet itt szó a valószínűség szempontjának vizsgálatásáról sem a helyzetekre, sem a jellemekre vonatkozólag, de a legderűsebb humor ősereje, mely jókedvében szándékosan elveti a sulykot s torzképeket vág önmagának a mulattatására: a műköltészetben ritkán buzog ilyen bőséggel és ilyen kristálytisza naivsággal. A *szív és lélek* diákos üdesége,

romlatlan, fiatal rugékonysága kell az ilyen művek létrehozásához. Jókai olyankor tud szíve legmélyéig diákos gondatlanságát adomázó poétává ifjodni, mikor a debreceni kollégium régi jó időivel játszadozik képzelete.

A gyermeteg naivság és diákos jókedv mögött azonban a humor érettebb és mélyebb változata is meg-megcsillan. Jókai képzelete mindig kapható a játékra, de meg-megérettet velünk, hogy vannak a játékok közt is olyanok, amelyekhez nem mindennapi képességek kellene. Például *A magyar Faust* c. munka nagyobb részét a diákgyermek is *élvezettel* olvassa, hiszen azok az adomaszerű, csodás műveletek vannak benne elbeszélve, amelyeket a néphagyomány a debreceni kollégium egykori híres professzorának, az ördögös bűvész hírében álló Hatvani Istvánnak tulajdonít. Az érettebb eszű olvasó figyelmét azonban inkább a keret ragadja meg, amelybe Jókai a monda közismert anyagát behelyezte. A nagy mesemondó szívesen kielégíti a naiv emberek csodálkozni szerető hajlamát Hatvani bűvészi mutatóványainak elsorolásával, de aztán ő maga fölemelkedik a humoros világnézet legmagasabb pontjára s abból a fölényes magasságból intézi el azt a kérdést: el lehet-e hinni a Hatvani nevéhez fűződő csodálatos tetteket. Ezt a lényegében kritikai, boncoló eljárást is játszva végzi el, de elismerésünket épen a játszi könnyedség vívja ki, mikor be tud lopódzni szinte a filozófiai szempont mélységeibe is... Hogy ehhez a témához hozzányúlt Jókai, természetes dolog; Hatvani a sok híres és furcsa debreceni professzor között is a leghíresebb és legkülönlegesebb, a Faust-monda egyetlen magyar leszármazottja, igazi kuriózum. De ahogy Jókai megírta ezt a témát, az maga is különlegesség, valósággal műfaji kuriózum: kettős képet ad ugyanarról a tárgyról; az egyik kép a naiv olvasó szemében tükröződik, a másik a — Kakas Mártonéban.

IX.

A múlt század közepe óta nemcsak a kollégium, hanem az egész város jellegzetes, különleges egyéniségéből is mind többet-többet mostak el és porlasztottak le az új idők áramlatai. Nemcsak az ötvenes-hatvanas évek osztrák önkényuralma szült bele a város és kollégium életrendjébe, jogkörébe stb. és tett rajta „korszerű” változtatásokat, hanem a kiegyezés utáni korszellem is lázas sietséggel igyekezett faji és nemzeti egyéniségünket európai divat szerint átöltöztetni. Ezt az átöltöztetést talán sehol sem kellett annyira előlről kezdeni, mint Debrecenben. A régi hagyományok és a modern világnézet között háromnegyed évszázad óta mindmáig tart a súrlódás, birkózás, a létért való kölcsönös harc. A lélektani aprólékos elemzés és finoman részletező környezetrajz regényíró-mesterei hálás anyagot lelhetnének éppen abban a lassú, fokozatos átalakulási folyamatban, mely a szabadságharc óta mossa-szapolja-idomítja az egykori kálvinista reszpublika külső-belső szervezetét. De Jókai tudvaleg nem az átmeneti helyzeteket, nem a szürke, határozatlan színvegyületeket, nem az egyelőre eldöntetlenül maradó küzdelmeket szereti, hanem a határozott, erős, ragyogó színeket, a csattanós végű jeleneteket, a száz százalékos ellentéteket, az eszmei céltatosság hiány nélküli diadalát, a markáns, sőt gyakran végletesre hatványozott jellemeket. Ha Debrecenben lakott volna Jókai, bizonyára talált volna bőven ízlése szerinti költői anyagot idebenn is, de a fővárosi távlatból keletre néző romantikus képzelet már nem bent a városban, hanem rajta kívül fedezett fel

olyan exotikumot, amely még a XIX. század második felében is országgraszoló különlegesség számba ment, sőt híre az ország határán is túlterjedt. Ez a modern idők átlagosító zsarnokságával mindmáig dacoló debreceni exotikum: a Hortobágy.

Persze, a Hortobágy sem egészen olyan volt már Jókai idejében sem, mint valaha régen. Kuthy Lajos 1846-bói való egyik romantikus szépségű hortobágyi tájképének főalakja: a farkas. Pár évvel később, 1849 augusztusának vége felé a bujdosó Jókai szemtől-szemben látta a Hortobágy vadvizes ingoványait, melyek közt menthetetlenül elpusztulna az ember olyan kalauz nélkül, aki egész életét ott tölti el s a vidéknek minden rögét, minden fáját ismeri. A Tisza-szabályozás lényegesen megváltoztatta ennek a vidéknek is a képét és éghajlati viszonyait, de azért a Hortobágy területe továbbra is jellegzetes földrajzi különlegesség maradt, a mocsaras ingoványok helye beláthatatlan pusztasággá és legelővé alakult át, amelyen eltévedni épen olyan könnyű volt, ha kevésbé veszélyes is, mint régen. Még 1889-ben is jogosan írhatta róla Jókai: „Mi az a hortobágyi pusztaság? Egy ismeretlen sziget a szárazföldön. „Sziget”, mert körül van véve a civilizált világ tengere által . . . maga pedig egy őspusztaság, amit ekevas föl nem hasogatott soha... A pusztaság végtelen labirintusában ritkán vetődik el valaki; jártas kalauz nélkül meg se is próbálja...”

Nem csoda, ha ez az izgató különlegesség állandó erővel vonzotta Jókait. Le is rándult öreg korában is több ízben Debrecenbe, csak azért, hogy a Hortobágyot a maga igazi valóságában, közvetlen közelből szemlélhesse. A város vezetői természetesen mindig megtisztelőnek érezték Debrecenre nézve a világhírű regényköltő látogatását; igyekeztek neki mindenben segítségére lenni, udvarias buzgalmukkal néha talán a Jókai sajátos célja szempontjából túlságba is estek, a civilizáció kényelmi eszközeivel akarván kínálkozni ott is, ahova Jókait épen az exotikum iránti őshajlam csalogatta. „Legjobban, azt hiszem, kisöpörtetni, kifésülni, kiváltatni szerették volna az egész pusztát, embereket, állatokat — tán még a természetet is. Legyen minden a lehető legelegánsabb, rendesebb egy ilyen kiváló vendég számára . . .” írja visszaemlékezésében Feszty Árpádné.¹ Ámde de Jókai képzelete, mihelyt a hortobágyi látóhatár bűvös körébe jutott, úgyis rögtön elfelejtkezett

¹ Feszty Árpádné: *Hogy született a Sárga, rózsas?* Pesti Hírlap 1925 június 21.

mindenről, ami illúzióját zavarta volna, — átadta magát teljesen a különleges látvány *élvezetének*.

1889-iki látogatásának emlékét őrzi. *A Hortobágy* című pompás leírása. Ez az a festői vázlat, melyet aztán hortobágyi vonatkozású későbbi regénycelekvényeiben felhasznál, különösen kettőben: a *Sárga rózsában* és az *Eget vívó asszonyszívben*. Ez utóbbi példának az ad érdekességet, hogy *ebben* a regényben Jókai az ő egykorú hortobágyi megfigyeléseit átviszi a *kétszáz éves* múltba, mert tudja, hogy ezt nyugodtan teheti, eljárása nem válik *ezáltal* anachronizmussá, hiszen a Hortobágy exotikuma éppen abban van, hogy a civilizáció nagy mértékű és rohamos fejlődése közepette csaknem teljesen változatlanul megőrizte a maga sajátos népeleti jellemvonásait. Az a részlet, mely az *Egei vívó asszonyszív c.* regényben a Baranyi-házaspár esküvő utáni rövid hortobágyi (Zelemér-pusztai) tartózkodását beszéli el, a környezetfestő motívumokat minden pontjukban a tíz évvel azelőtti leírásból vette át. A Rákóczi-szabadságharc idején már ki van fejlődve a Hortobágy lakói között az a rangfokozat, mely a gulyásnál kezdődik s a juhásznál végződik. Mindjárt az országút garádján találkozunk a juhással, amint botjára támaszkodik, üres pipáját szortyogtatja, fején ott van a nagy, mozsáralakú, karimátlan süveg s ezen ragyog két nagy rézbetű: D. V. („Ami nem azt jelenti ám, hogy ‚Dugd el, Vedd el‘, hanem azt, hogy ‚Debrecen Városa‘); a birkanyája megy szépen utána, mert a hat komondor rendben tartja. De már a kondásnak kísérnie kell a sertécsordáját, mert kutyát nem tarthat, ezt széttepnék a disznók. Amarrébb a ménest terelgeti a csikós. Legnagyobb úr, legelőkelőbb a pásztorok közt a gulyás. A többinek mindnek szurtos, dohos kunyhója van, mellette nádcserény vagy szélfogó; de a gulyás karámja vályogból épült, ajtaja, ablaka, széles eresze van. A karám mellett van a „vasaló”, tető nélküli kerek nádkunyhó, ebben van a tűzhely, ott tüzel árva-tőzeggel a talyigásnak nevezett pásztor-gyerek, ez főzi meg az ételt és hordja szét talyigán a messzebb legeltető pásztorokhoz. Ilyen ételek: cibereleves, tésztás kása, bálmos. Egyetlen szükséges evőeszköz a kanál, ezért néhány cinkanál a nyelénél fogva oda van dugva a karám nádfedelébe; ha néha több kanálra van szükség, akkor az ér vízből békateknőt (hazai gyöngyházat) vesznek ki, belecíptetik egy hasított végű fűzfavesszőbe s kitűnő kanál lesz belőle. A karám egyetlen szobájának bútora: egy szalmaágy, gubapokróccal betakarva, hosszúszerű bír-

kabór rajta a párna, aztán egy X lábú asztal és egy tulipántos láda. A falon csomóba kötött friss levendula és borsosmenta csügg s beillatozza a szoba levegőjét . . . Ezek az adatok mindenütt ott szerepelnek, valahányszor a cselekvény színhelyét a Hortobágyra teszi át Jókai.

De Jókai hortobágyi megfigyeléseinek legszebb költői kivirágzása I a *Sárga rózsa* c. „pusztai regény”, a *szerkezet* tömörségére, az alak és tartalom közötti művészi összhangra nézve Jókai leg-tökéletesebb műve. E költői alkotás kivételes sikerének egyik magyarázata az a Jókainál szokatlan körülmény, hogy a témának ideje volt a kellő művészi megérettiségre. Mert a *Sárga rózsa* c. regény (1892) nem egyéb, mint a három évvel korábban megjelent *Hortobágy* c. leírás átteremtése regénnyé. A *Hortobágy* nagyszabású helyszíni tanulmány, magában véve is remeke a festői leírásnak; de ez a művészi tájkép a *Sárga rózsá*-ban telik meg élettel, a néprajzi érdek uralma ebben hódol meg a költői, a művészi szempont szuverenitása előtt.

A *Hortobágy* c. leírás *részleteire* egymás után ráismerünk a *Sárga rózsában*, mint a művészi épület nyersanyagára. A számadó lakása, eledelei, a „vasaló”, a talyigás, a csordakút stb. majdnem mondatról mondatra átkerült, a természeti tünemények felejthetetlenül szép rajza szintén: a reggeli szürkület legkezdetét „hajnalpercenés”-nek hívják a Hortobágyon; még látszanak ilyenkor az égen a csillagok: a göncöl szekere vagy göncöl térítője, a bojtár kettőse, az árvaléány pillantása, a kaszás csillag, a bujdosók lámpása, a három király csillaga, a hetevény csillaga, a mennyország ablaka. De nem sokáig látszanak már, mert közeledik az égbolt tündöklő fényű fejedelme. Ah, a napkelte a Hortobágyon! Mily gyönyörű leírást ad róla Jókai s mily egyformát a *Hortobágyban* és a *Sárga rózsában*: hogyan látszik a nap eleinte izzó tűzhegynek, majd égő piramisnak, később hogyan válik ötszegletűvé, *azután* olyanná, mint egy fekvő tojás, nemsokára alul összeszűkülve hogyan ölt gombaalakot, hogyan lesz citrom- és urnaalakúvá. A „hajnal délibábja” ez a csodaszép tünemény . . . Igen, a délibáb, az igazi délibáb! A *Hortobágyban* Jókai maga festi le, a *Sárga rózsában* egy állatorvos szájába adja a hortobágyi délibáb dicsőítését s egy bécsi festőt juttat a hortobágyi pusztai tünemények láttakor egyik ámulatból a másikba, de a megrajzolt természeti minta mindkét helyen ugyanaz. A forgószeles pusztai zivatar is megjelenik mind a két alkalommal s mind a kétszer szembe rohan a

kezdődő ítéletidővel egy-egy csikósbojtár. Mind a két helyen megismerkedünk a doktorral, a számadóval, bojtárokkal; egyik csikósbojtárról azt is megtudjuk már a *Hortobágy* c. leírásból, hogy a csárda ivójába két éve nem lépett be s ezután sem teszi be a lábát oda, mert összezördült a csárdás leányával s felfogadta, hogy nem látja többé. Ugyané leírásban történik említés két bojtár párviadaláról, melyet a felek a lovagiasság pusztai szabályai szerint lóháton, furkósbottal vívtak meg. Az esett birka „szikkasztott” húsának jóízű mivolta mind a két műben hatásos részletként szerepel, ugyanazok a népdalok csengenek fülünkbe mind a két munkából... de a *Hortobágy* c. leírás igazi hivatása az lett, hogy táplálékul szolgáljon a *Sárga rózsza* című műalkotás szervezetének.

A Hortobágy Magyarország különlegessége; a sárga rózsza pedig a Hortobágy különlegessége: exotikum az exotikumban. Egyetlenegy példány van a fájából az egész Hortobágyon. A csárdabérlő kertjében nyílik. Valami idegen hozta oda talán Belgiumból, a végeláthatatlan pusztaság természetes, otthonos, szerény vadvirágai közé a civilizációnak ezt a nemesített rózsza-oltványát. A „Sárga rózsza” regénycím különben olyanforma kettős értelmű kifejezés, mint pl. a „Fekete gyémántok”, mely hol a köszénre, hol az Evila ragyogó két fekete szemére vonatkozik. A „Sárga rózsza” is kettős jelentésű: azt a leányt is ezen a néven emlegették, aki arról a rózsafáról szakítani szokott (nem magának). „Ezt sem tudni, hol vette az öreg csapláros; felesége nem volt. Úgy felejtette ott valaki. Megtartották, felnevelték; szép karcsú virágszál lett belőle. Nem volt annak az arca piros, mint a többi leányoké; hanem valami átlátszó hamvasárga”. .. Az egyetlen nőszemély ez a leány az egész pusztai birodalom területén; még ha egyik-másik hortobágyi férfinak felesége van is, mint pl. a számadóknak, az asszony akkor is bent lakik a városban s vasárnap délutánoként hordja ki az urának az egész hétre való eleséget. Lehetetlen, hogy ne ez a különös szépségű csárdai leány váljék ábrándképpé és mérközési alkalommá a hortobágyi legényvirtus számára, melyet a nap-sütéses, szabad pusztai élet oly korán kifejleszt s olyan nagyra nevel a fiatal pásztor-szívekben. Csakugyan a leány iránti szerelem izzó tüze világít be a regény főalakjának, Decsi Sándor csikósbojtárnak a lelkébe s engedi meglátnunk az eszményítés ellenére is valószínű magyar faji jellemet, a magyar parasztlegénynek, a hamisítatlan magyar nép-típusnak lelki arcképét. A hótiszta becsü-

letesség adja meg Decsi Sándor jellemének alapszínét. Az *igazmondás* nála szinte természeti kényszerűség, mely akkor sem képes a hazugságra, ha nagy hasznot jelentene is ez reá nézve; a katonasorozás alkalmával a debreceni előjáróság előre megegyezett a sorozó hatósági személyekkel, hogy a nélkülözhetetlen hortobágyi bojtárokat hagyják itthon; Decsi Sándornak is csak épen ki kellett volna ejtenie a száján valamiféle betegségnek a nevét s itthon maradhatott volna, — de képtelen volt ilyen hazug, gyáva, férfiatlan viselkedésre s elment katonának; egy év múlva aztán, minthogy csakugyan nagy szükség volt rá itthon, a város törvényes módon váltotta meg a hadi szolgálat alól (az 1860-as évekről van szó). A regény cselekvénye épen hazaszabadulásának idejével kezdődik. Első útja a hortobágyi csárdához vezet, mert igaz szívvel szereti a csaplárosleányt, mátkájának tekinti, messze földön is hü maradt hozzá... s íme az útjába akadó gulyásbojtárnak, Lacza Ferkónak a kalapján ott lát egy sárga rózsát, a csárdaudvari rózsától valót, senki másnak az ajándéka nem lehet ez, csak a Klárié, az ő eszményképpé emelt kedveséé. Háborgó lélekkel vonja kérdőre a leányt s megtudja tőle, hogy hát igen, ő adta a rózsát a gulyáslegénynek, mert — hiába! — a leányszív nem acélból van, nem bírta ki állhatatosan a hosszú egyedüllétet, — de egy kis kacérkodásnál egyébről nincs szó közöttük. Ha a leány hazug tagadáshoz folyamodott volna, Sándor rögtön faképnél hagyta volna örökre, de őszinteségéért megbocsátott neki, csak Lacza Ferkó ellen kezdett benne megfészkelődni a leszámolás vágya. Klárit szent komolysággal biztosította, hogy feleségül veszi, mihelyt számadóvá lesz, de szigorúan figyelmeztette arra is, hogy ezentúl a hűtlenségnek még a látszatát is gondosan kerülje. A leány Decsi Sándort tartotta a legkülönb legénynek, de egy kissé könnyűvérű teremtés volt, a legény megszabta szigorú feltétel bosszantotta is, meg is ijesztette; azt szerette volna, hogy Sándor önfeledt szerelem lángjában égjen iránta, rabja legyen ennek a szenvedélynek s gyanú és bíráló szándék eszébe se jusson. Hogy ezt a célt elérje, a babonás tudatlanságú leány titokban nadragulya-gyökeret áztatott a Sándor borába. Az erős mérég súlyos betegségbe döntötte a legényt. Klári tudatára ébredve annak, hogy mit tett, kétségbeesetten sietett a beteghez s napokon át önfeláldozó buzgósággal ápolta. A gondos ápolás és a legény szívós természete csakugyan leküzdötte a betegséget... de azért Decsi Sándor nem az többé, aki volt. Mikor a mérgezési esetnek híre ment és a

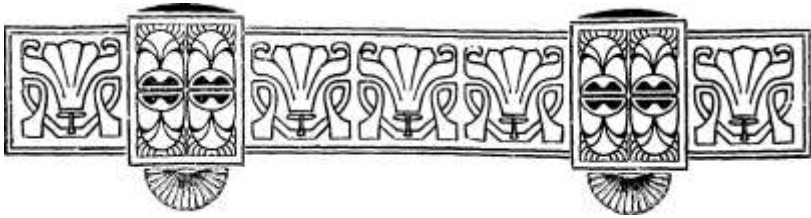
vizsgálóbíró tanúvallomás végett megidézte a legényt, ez nemcsak nem vallott rá a leányra, hanem makacsul hangoztatta s esküvel is kész volt megerősíteni, hogy egy év óta tájékán sem volt a hortobágyi csárdának, tehát Klári nem mérgezhette meg őt; nem is volt ő beteg, csak részeg. Az önvádtól kínzott leány hiába mondja szemébe a valót, a legény nem tágít a maga vallomása mellől, a bíró végre is bosszúsan elkergeti őket s így a leány megmenekül a börtöntől. Decsi Sándor tehát bosszút állt a leányon: nagylelkűségével megalázta; de hogy ezt megtehesse, olyan eszközhöz kellett folyamodnia, amit az egész világon legjobban utált: a hazugsághoz; hazudott a törvényszék előtt, ahol eskü alatt tesznek vallomást a tanúk. A bírói tárgyalás után így szólt a leányhoz: „— Annyit mondok neked, hogy a mai naptól fogva ketőnk közül az egyiket lenézem, útalom. Ne fakadj sírva. Nem te vagy az az egyik. Nem tudok többet a szemedbe nézni; mert magamat látom meg benne. Annyit sem érek már, mint ez a fületlen pityke, ami a lajbimról leszakadt. Az Isten áldjon meg. Azzal fölveté magát a paripájára: eloldotta az akácfától s elrobogott a pusztába”... A leánynak nem maradt adósa, — de a sárgarózsás gulyásbojtárral még: nincs elintézve ez a becsületbevágó ügy s keserves volt éreznie, hogy maga sem tudta, miként fogjon hozzá a leszámoláshoz. . . Ekkor jelenik meg a hortobágyi pusztán egy Pelikán Samu nevű kupec, hogy a ménesből lovat vásároljon. A vételárat nem pénzzel fizeti ki a tulajdonosnak, hanem váltót ad neki, s Decsi Sándor rendkívüli érdeklődéssel figyelni ezt az előtte eddig teljesen ismeretlen elszámolási módot: hogyan írja alá a váltóúrlapot a kibocsátó és az elfogadó. A kupec látva a legény kíváncsiságát, pontos magyarázatba is bocsátkozik, sőt meg is ajándékozza Decsi Sándort egy olyan váltóval, amelynek az értékesítésére nézve már úgylis letett a reményről. Egy tíz forintnyi összegről szóló váltó ez; Lacza Ferkó vette kölcsön a tíz forintot Pelikántól (a Sándor katonáskodása idején), hogy ezen a pénzen megaranyoztassa a csaplárosleány ezüst fülönfüggőjét (amelyet a leány Decsi Sándortól kapott volt ajándéknak). Lacza Ferkó váltót adott a tíz forintról, de a váltó-lap kitöltése véletlenül nem egészen szabályszerű módon történt, a kupec nem akart vele tovább vesződni s odaajándékozta Decsi Sándornak. Talán ha az egész ménest kapta volna ajándékba, akkor sem örült volna úgy meg a legény, mint ennek a kimustrált váltónak. Íme egészen „törvényes” formáját választhatja a vetélytárssal való le-

számolásnak, akár csak az urak szoktak tenni egymással. A Pelikán gyanútlan magyarázatából megtudván Decsi Sándor, hogy Lacza Ferkónak mire kellett a pénz: kétségtelen bizonytságot is szerzett magának a váltóval arra nézve, hogy a juhászbojtár csakugyan legyeskedett a leány körül, a leszámolás tehát mindenképen jogos lesz vele szemben .. . Nem is tudott aludni akkor-nap Decsi Sándor; átvirrasztotta a szép nyári éjtszakát s izgatott kedélye rajongó álmokképek szövögetésével vezette le magából a lázas hevületet; mámoros beszédét nem hallja senki más, csak hűséges lova: ennek mond ilyeneket: „Ne félj, nem vénülünk itt meg, nem gázoljuk mindig ezt a mezőt. Mikor kicsi gyerek voltam, akkor láttam én lobogni szép, háromszínű zászlókat, utánuk robogni nyalka huszárokat. Irigyletem őket. Azután láttam sebben elhullani nyalka huszárokat, sárba legázolni szép színű zászlókat. Nem lesz ez mindig így. Majd eljön a napja, kivesszük az eszterhaj alól azt a régi zászlót, utána eredünk jó, ifjú legények: megtörjük a csontját a gonosz kozáknak. Odajössz majd velem, úgy-e édes lovam, trombitaszó után. Ott végezzük el majd ezt a dolgot! Ott meggyógyul a keserűségünk: nem könnyhullatással! Nem a hűtelen leánynak mérges poharától, mérgesebb csókjától, hanem becsületes ellenség kardjától romlik el a testem. S aztán mikor ott fogok majd fekünni a véres csatamezőn, te ott maradsz nálam s vigyázol fölöttem, amíg értem jönnek, hogy eltemessenek”... Másnap a csárda udvarán (mert fogadalma tiltja a csárdaházba való belépést) elébe teszi Lacza Ferkónak a váltót s „fizetésre” szólítja fel. Lacza Ferke érzi, hogy az egymással való leszámolás elkerülhetetlen: lovára ül mind a két legény s furkós botjukat kezükbe kapván, jó messziről széleseben rohannak egymás ellen. Egyszerre sújt botjával mind a kettő; Decsi Sándor csak meginog a nyeregben az ütéstől, de Lacza Ferkó bezúzott fejjel bukik a földre. A győztes legény is leszáll a nyeregből s földön heverő, ájult ellenfelét botjával alaposan végigveri, — aztán, a leány bűnbánó, szerelmes szavaitól meg nem lágyulva, elrobog, be a közeledő fergeteges éjszakába.

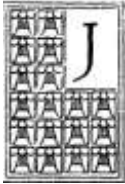
Talán nincs még egy másik olyan munkája Jókainak, amelyről annyira kevésbé lehetne tartalmi kivonat útján helyes fogalmat alkotnunk magunknak, mint a *Sárga rózsáról*. Oly szokatlanul tömör megalkotású regény ez, hogy semmi felesleg, semmi elmélőzhető *részlet* nincsen benne, minden sorára szükség van a cselekvény teljes megértéséhez, de így aztán teljes is az olvasó gyönyörű-

sége. Egy exotikus országrészesce tárul fel benne előttünk a maga *természeti* sajátosságaival s embereinek primitív, egészséges, romlatlan lelki világával és életmódjával. Ez exotikus tájék látóhatárán egy-egy percre itt is, ott is megvillannak a körüllevő nagyvilág jelenségeit bécsi festő, csehországi gazdatiszt, városi kereskedő jelenik meg a pusztán, a „polgári rév” összeverődött utasaival is találkozunk, — s e kétféle világ egymással való érintkezése világnézeti különbségek szembesítődését is jelenti, de mindig a Jókai humorának aranyos derúje közepett. Általában a „nagyvilág” ízlése és gondolkozásmódja húzza a rövidebbet az összehasonlításban, bár a debreceni különleges életfelfogás is két főalkotóreszből állónak mutatkozik: egészséges józanságból és — földhözragadt vaskosságból. Mulatságosan példázza ezt az a kétféle mód, ahogy a bécsi festő és Sajgató uram (egy tősgyökeres debreceni gazda) egyénisége felfogja a benyomásokat. „— Milyen hangulat! Milyen színegyeség! Mily felséges harmónia az ellentétekben! Rajongott a művészet fölkenntje. — Még mostan megjárja, monda rá a gazda, amíg a böglyök és szúnyogok elő nem támadnak. — Ez az üde pázsitszőnyeg, azokkal a sötét oázokkal! — Tocsogódnak híjják azokat erre mifelénk. — Nagyszerű! Fölséges! Ezek a pacstírták! — Még mostan soványak, de majd ha a búza érik! — Nagyszerű! Isteni! kiabál a művész elragadtatással [az ezerötszáz szarvasmarha reggeli bögését hallgatva]. Ez aztán a wagneri kardal! Oboék, waldhornok, bombardonok versenye! Micsoda uvertuia! Milyen felvonulás! Ez egy finale a Götterdämmerungból! — Az ám, magyarázza neki Sajgató uram. Most mennek a csordakúthoz. Minden tehén hívogatja a maga borját; azért bögnék . . .” Jókai tehát itt nem téved bele a túlzó romantika szertelenül eszményítő módszerébe; a földrajzi környezet és a cselekvény közt s a cselekvény és a jellemek közt erős oksági viszonyt érzünk s főképp ez a körülmény teszi rendkívül szilárddá a regény épületét ... A hortobágyi bojtárra nézve voltaképen addig terjed a világ, ameddig a hortobágyi puszta; de azért fiatal korában el-el fogja valami sejtelmes vágyakozás, olyanforma, amilyet Kukoricza Jancsi váltott valóra, — hanem ez a nagyratörő? homályos becsvágy nem szokott Tündérorszáig elkalandozni célpontért, inkább csak az itthoni harcmezéig, ahol a magyar haza szabadságát kell megvédeni s a nagyszerű két eshetőség közül választani: győzelem vagy hősi halál. Míg ezt nem teheti a pusztai magyar parasztlegény, addig más módon tör ki belőle a virtus:

a hajlíthatatlan dac és a becsületet őrző kevélység, — mindennek csak elfajult karrikaturája az a lovagiaskodó divat vagy épen komédia, amelynek rozoga, korhadt gerendáiba kapaszkodik az előítéletes nagyvilági társadalom igazságérzete. Lehetetlen nem sajnálnunk, hogy a kultúra terjedése áldozatul követel olyan kivételes emberi értékeket, amelyeket pl. a hortobágyi magyar földdarab sokévszázados zártkörű élete a maga gyérszámú lakosságának jellemében kifejlesztett.

X.

Jókai írói egyéniségének fejlődése 1843-tól 1849-ig ment végbe. Tehetségének uralkodó *eleme* kezdettől fogva a fantázia volt s az maradt mindvégig. A fejlődés abban nyilvánult, hogy ez az uralkodó hatalmú képzelet egyre jobban függetlenné vált azoktól a francia mintaképektől, melyeknek eleinte alárendelte volt magát. Később is rokonságban maradt a francia romanticizmus eszmevilágával, ízlési körével és kifejező modorával, de a művészi alkotáshoz szükséges nyersanyagot s általában a költői ihlet forrását többé nem annyira olvasmányjaiban kereste, hanem mindjobban megtanulta saját szemével nézni a körülötte lüktető eleven életet s munkáiban ennek az alakjait és eseményeit igyekezett visszatükröztetni. Ösztönszerű művészi programja úgy határozható meg, hogy a tapasztalati életben kereste a romantikus világnézeti álláspont igazolását; ennek főmódszere: törvényszerűség rangjára emelni a kivételest, hogy optimizmusunk vagy pesszimizmusunk bővében legyen az élet értelmére vonatkozó hatásos bizonyítékoknak. Jókai eleinte a pesszimizmussal kacérkodott . . . míg egyszer aztán eljött a „csoda”, a kivételes nagy esemény, amely mögött ha talán más nem is, ő ráismert a Gondviseles isteni céljának törvényszerűségére. Ez a nagyszerű esemény az 1848—49-iki szabadságharc volt. Ennek a nemzeti küzdelemnek négy válságos és dicsőséges hónapját Debrecenben élte át Jókai, egyéni sorsának legveszedelmesebb válsága is erre az időre esik. Mindenesetre nevezetes élet-iskola volt Jókaira nézve a debreceni tartózkodás: ezzel tetőződött be igazában az ő erkölcsi egyéniségének fejlődése.

Jókai legifjabbkori költészete két részre különül s ezeket a legvégtetesebb hangulati ellentét választja el egymástól. A pesszimizmus komor *célzatú* rajzai (*A remete hagyománya*, *A nyomorék naplója* stb.) a legtúlzóbb komikai torzképekkei (*A serfőző*, *Keselyő Péter* stb. váltakoznak. A fantázia idomító hajlamának ez a két ellentétes irányú tevékenysége — mely lényegileg egészen azonos egymással — mindvégig megfigyelhető Jókai műveiben, de az ifjúkori forrongás évei után itt is egészséges megtisztulás következett be: a komoly és a vidám genre megbékült egymással. A való élet mind a két irányban pompás modelleket kínált a költői képzetnek, de sehol sem inkább, mint Debrecenben. Jókai komikái hajlama itt érezte magát legotthonosabban; bármerre nézett, a debreceni élet tipikus alakjai, természetes civisei és kofái szinte maguktól „gömbölyödtek” nevető és neveltető adomái figurákká, — de egyúttal megsejtette már 1849-ben Jókai azt is, hogy a debreceni különleges kis világ a maga jellemző vonásaival: csak egyik oldalról nézve komikai látvány, a másik oldalról életbölcsetségnek, faji és történeti kivételes értéknek tűnik fel, melyből becses tanulságokat meríthetünk. Merít is elsősorban maga Jókai: világnézetének optimizmussá fejlődése sokat köszönhet debreceni élményeinek. így valósul meg a csaknem teljesen zavartalan összhang Jókai fantáziájának komoly és vidám színezésmódja között, különösen a debreceni témáknál: adomákat kapunk a debreceni bírák furfangjáról, de egy-egy ilyen adoma bevilágít nemzeti történelmünk szomorú századának homályába; mulatságos torzképeket látunk professorokról, diákokról, civisekről, mesteremberekről, pásztorokról, kofákról stb., de ezek a torzképek is igazak lényegükben, a való élet alakjainak egy-egy uralkodó jellemvonását mutatják, nem meghamisítva, csak meghatványozva, a lényegtelenebbek rovására művészi biztossággal kiemelve.

Hogy Debrecen a magyar nemzet politikai és művelődési történetében mily nagy jelentőségű szerepet játszott a XVI. század eleje óta, azt leghatásosabban megéreztetni velünk Jókai debreceni vonatkozású költészete. Nekünk csak azt a másik nagy jelentőségű szerepet kell még ehhez hozzágondolnunk, amely abban áll, hogy Debrecen szerencsésen elősegítette a világ leghíresebb magyar mesemondó lángelméjének kifejlődését, költői ihlete számára a legegészségesebb táplálékot nyújtva félévszázadon át, — s Debrecen méltó büszkeséggel tekinthet vissza múltjára.